

slovenský národopis

1 | 24

VEDA, VYDAVATELSTVO
SLOVENSKEJ
AKADÉMIE VIED, 1976

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.cceol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

OBSAH

STÚDIE

- Soňa Kovačevičová: K problematike životného prostredia robotníkov na Slovensku v minulosti 4
Viera Gašparíková: Štúdium slovenskej ľudovej prózy ako interetnický problém 39

MATERIÁLY

- Peter Slavkovský: Tradičné formy mlathy na Záhorí 55
Olga Danglová: Pololudové maliarstvo na Záhorí 75
Eva Orsáryová: Poznámky k problematike skúmania piesňového repertoáru a jeho nositeľov 85
Zora Vanovičová: Ku vzťahu folklóru a literatúry 99
Rastislava Stoličná: Kukurica, jej rozšírenie a význam ako jedlej obilniny 115

ROZHLADY

- Jubileum Zborníka Slovenského národného múzea (Ján Mjartan) 123
Nová národopisná expozícia v SNM — EÚ v Martine (Peter Slavkovský) 129
Budovanie centrálnej národopisnej filmotéky SAV (Adam Pranda) 131
150. výročie výkupu Slovákov z poddanstva v Nyíregyháze (Michal Markuš) 133

RECENZIE A REFERÁTY

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Соња Ковачевичова: К проблематике жизненной среды рабочих в Словакии в прошлом 1
Вера Гашпарикова: Изучение словацкой народной прозы как интерэтническая проблема 39

МАТЕРИАЛЫ

- Петер Славковский: Традиционные формы молотбы в Загорье 55
Ольга Данглова: Полународная живопись в Загорье 75
Ева Орсарьова: Некоторые замечания к проблематике изучения песенного репертуара и его носителей 85
Зора Вановичова: На стыке фольклора и литературы 99
Растислава Столична: Кукуруза, ее распространение и значение в качестве съедобного злака 115

ОБЗОРЫ

- Юбилей сборника Словацкого национального музея (Ян Мьяртан) 123
Новая этнографическая экспозиция в СНМ — ЭН в Мартине (Петер Славковский) 129
Создание центральной этнографической фильмотеки САН (Адам Пранда) 131
150 годовщина выкупа словаков из барщины в Ньиредьхазе (Михал Маркуш) 133

РЕЦЕНЗИИ И РЕФЕРАТЫ

K PROBLEMATIKE ŽIVOTNÉHO PROSTREDIA ROBOTNÍKOV NA SLOVENSKU V MINULOSTI

SOŇA KOVAČEVIČOVÁ
Národopisný ústav SAV, Bratislava

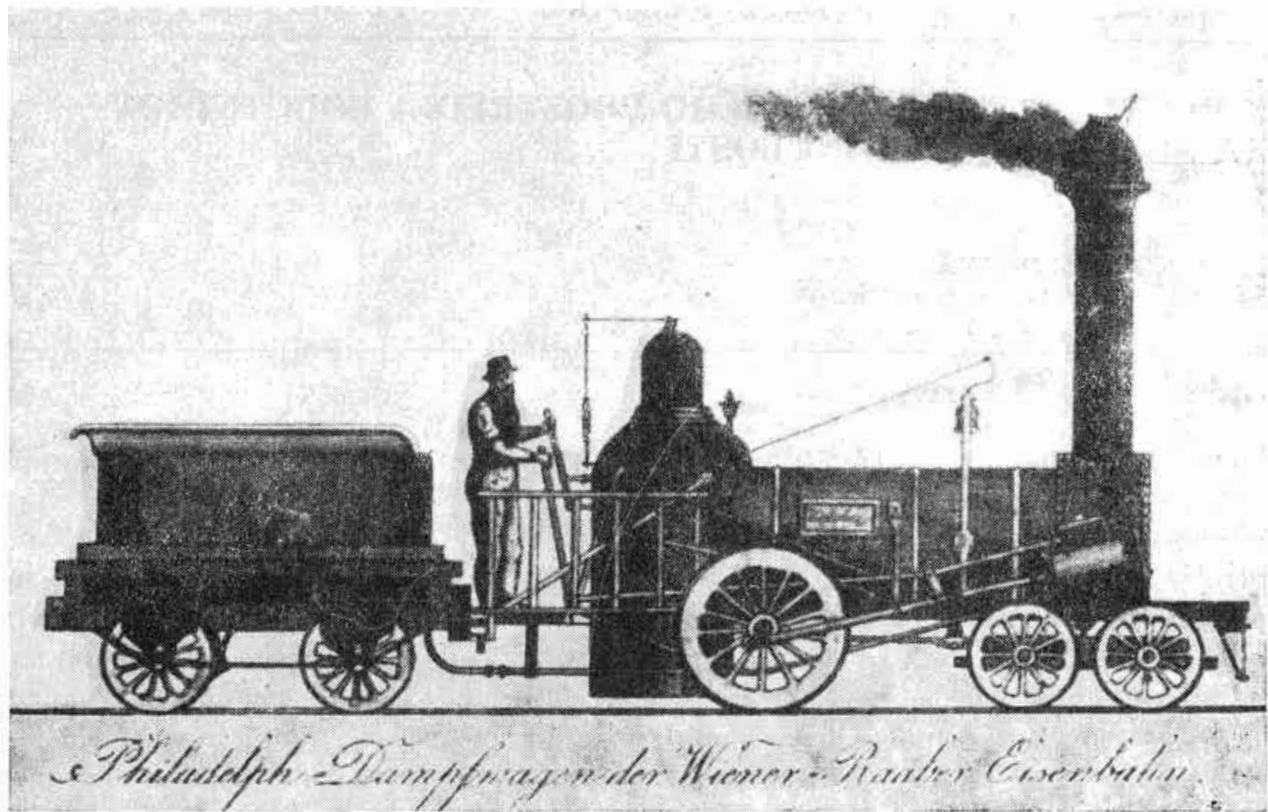
Doslova pred našimi očami sa za tri desaťročia zmenila podoba väčšiny sídiel Slovenska. Touto obrovskou prestavbou sa vytvoril rámec pre nové životné prostredie, v ktorom pracuje, odpočíva, tvorí socialistický človek. Existuje rad národopisných prác, ktoré sa usilujú analyzovať podiel ľudovej kultúry na tvorbe tohto nového prostredia. Zväčša sa však zaoberajú tradíciami ľudovej kultúry poľnohospodárskeho a pastierskeho obyvateľstva.

V tomto príspevku sme si postavili za úlohu poukázať na tradície životného prostredia robotníckych sídiel, i na to, ako už vyše sto rokov symbióza života robotníkov, roľníkov a malých remeselníkov formovala charakter ľudovej kultúry.

Koncom 19. storočia a miestami na Slovensku už aj prv pribúdali oblasti, kde sa životné prostredie utváralo pod vplyvom mestskej kultúry a robotníckych štvrtí. V dôsledku toho, že sme donedávna za typickosť slovenskej kultúry pokladali dekorativizmus, kým kultúru miest sme považovali za neslovenskú, nivelizujúcu a znehodnocujúcu oblastné rozdiely, väčšina prejavov poznačených mestským civilizmom ostala nepovšimnutá. A kultúru robotníkov, ktorá vo vonkajšom prejave nadväzovala na kultúru miest, sme skôr opisovali, a ak aj hodnotili, tak skôr z jej všeobecného ideovopolitického hľadiska, ako z konkrétneho prínosu pre vývin bývania, odievania, zachovávaní sviatkov, rodinných slávností a pod.¹ A jednako nielen

¹ Aj keď treba pripomenúť, že i v tomto smere sa v posledných desaťročiach vykonali určité priekopnícke práce, napr.: BURLÁSOVÁ, S.: Medzinárodné sympóziium o výskume robotníckej piesne v Libliciach. Slov. Národop., 9, 1961, s. 455–465; DROPOVÁ, E.: K problematike predchodcov robotníckej revolučnej piesne vo folklórnej piesňovej tvorbe slovenského ľudu. Slov. Národop., 9, 1961, s. 339–357; TÁ ISTÁ: Umělá a zlidovělá píseň. In: Čs. vlastivěda III. Lidová kultura. Praha 1968, s. 559–663; FILOVÁ, B.: Filozoficko-metodologický seminár o vplyve industrializácie na ľudovú kultúru. Slov. Národop., 14, 1966, s. 506–510; TÁ ISTÁ: Spoločenské a príbuzenské vzťahy v Žakarovciach. In: Banícka dedina Žakarovce. Bra-

tislava 1956, s. 15–62; TÁ ISTÁ: Spoločenský a rodinný život. In: Slovensko. Ľud III. Bratislava 1975, s. 974–984; KOSTKOVÁ, A.: Život baníkov v obydliach zvaných krám v oblasti Gemera a dolného Spiša. Slov. Národop., 11, 1963, s. 499–524; TÁ ISTÁ: Adaptácia robotníkov v priemysle pochádzajúcich z poľnohospodárskeho prostredia v oblasti Košíc. Slov. Národop., 14, 1966, s. 616–619; TÁ ISTÁ: Práca a život sezónnych robotníčok pri ťažbe dreva a pri výrobe tzv. duba. Slov. Národop., 15, 1967, s. 107–120; MJARTAN, J.: Ľudové staviteľstvo. In: Banícka dedina Žakarovce. Bratislava 1956, s. 163–282; TEN ISTÝ: Bývanie robotníkov na Horehroní. Slov. Národop., 17, 1969, s. 273 n.; TEN ISTÝ:

1. Parná lokomotiva z r. 1845 na trati Ráb—Viedeň, ktorá bola prvou parnou železnicou v Uhorsku.

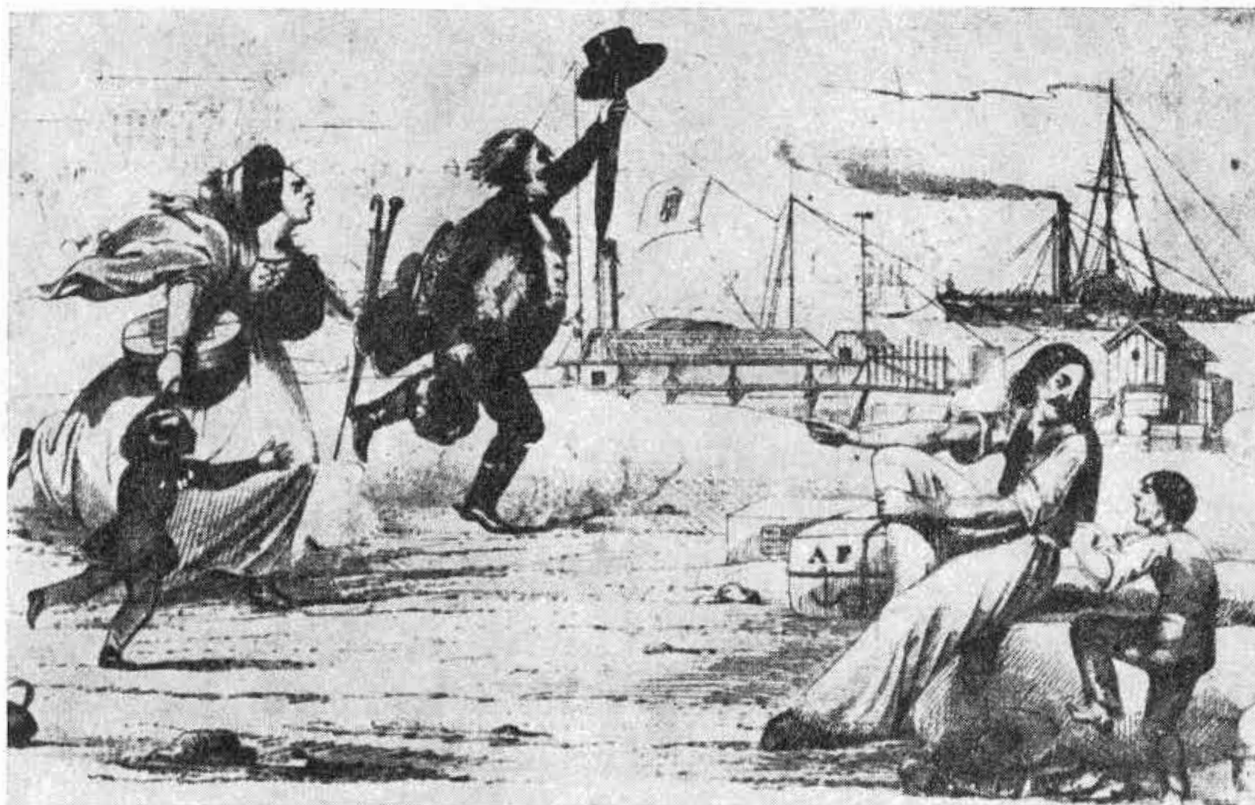
poľnohospodárske, pastierske a drevárske kraje Horehronia, horného Liptova a hornej Oravy, ale aj prímestské osady na Pohroní, priemyselné a murárske dediny stredno- a dolnoliptovské, oravské plátennícke, spišské a gemerské banícke dediny, bratislavské robotnícke štvrte, východoslovenské, vŕstahovalecké obce, ako aj mnohé ďalšie oblasti Slovenska, kde ľudová kultúra nehýri farebnosťou, pestrosťou a bohatosťou ornamentiky, mali dôležitú úlohu v charaktere celonárodnej kultúry. A to nielen v ekonomike, literatúre, hudbe, ale práve aj pri formovaní a ustálení súčasného

vksu a pri vytváraní charakteru dnešného životného prostredia na vidieku i v mestách.²

V priebehu 19. stor. aj v Uhorsku, a tým aj na Slovensku, parný stroj a elektrina boli tými technickými vymoženosťami, ktoré znamenali revolučné zmeny vo výrobe (obr. 1, 2). Ručné a manufaktúrne dielne čiastočne zmechanizované vodným pohonom sa začali meniť na priemysel, modernizovala a urýchlila sa doprava, za novými druhmi práce sa sťahovali prebytočné pracovné sily z vidieka na miesta, kde

Ľudové staviteľstvo. In: Horehronie II. Bratislava 1974, s. 12–89; TEN ISTÝ: Banícke sídlisko v Lehote p. Vtáčnikom. Slov. národop., 12, 1964, s. 606–632; PRANDA, A.: Vznik a rozvoj doplnkových zamestnaní na Kysuciach I, II. Slov. Národop., 13, 1965, s. 431–482; 14, 1966, s. 3–64; BOŠKOVÁ, E.: Niektoré poznatky zo života se-

zónnych poľnohospodárskych robotníkov v oblasti Žiaru nad Hronom. Slov. Národop., 9, 1961, s. 420–432; PISŮTOVÁ, I.: Bytový interiér. In: Horehronie II. Bratislava 1974, s. 91–118; TEMEŠ, M.: Dve zaniknuté sklárne na území niekdajšieho uhroveckého panstva. Slov. Národop., 15, 1967, s. 157–214.

2. Parolodná doprava v Uhorsku na Dunaji r. 1845. V popredí prístavní robotníci a cestujúci, ktorí zmeškali loď.

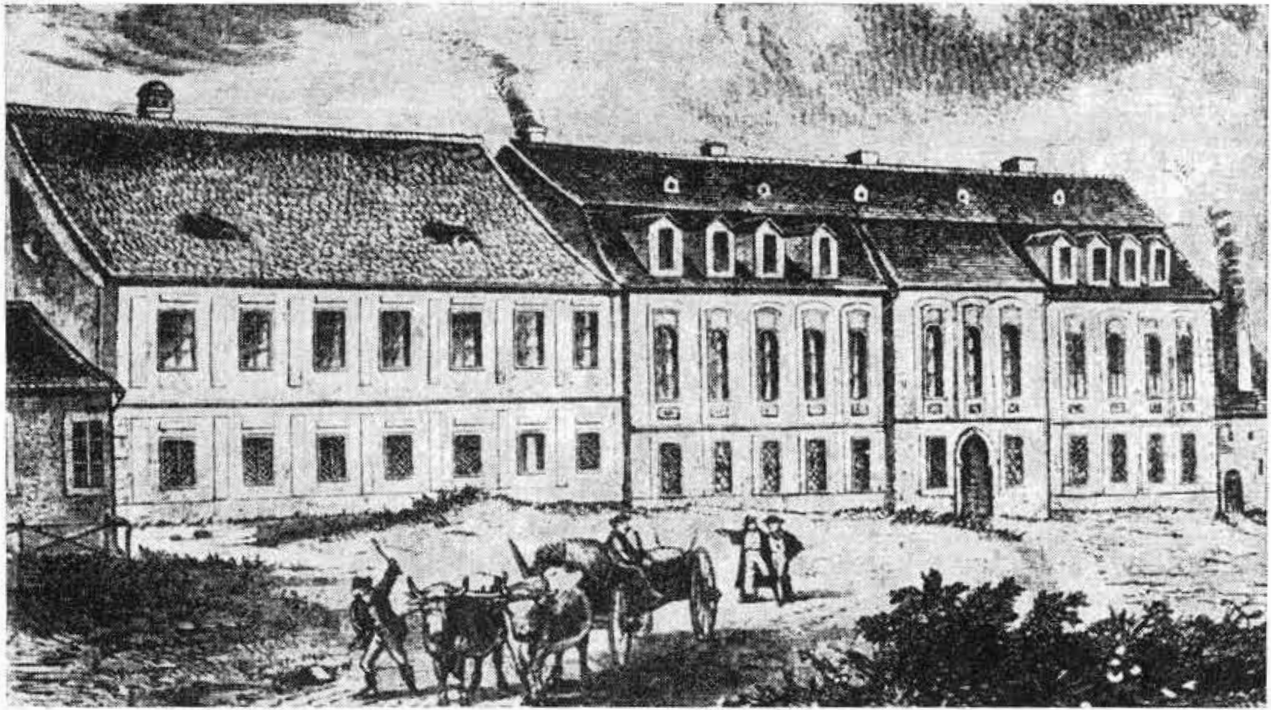
vznikali nové väčšie podniky (obr. 3–4). Uhorský priemysel zaostával v porovnaní s vyspelým priemyslom Anglicka, Francúzska, ale i Rakúska a Čiech. Pre vývin Slovenska mal však veľký význam. Veď v rokoch 1880–1900 Slovensko malo vedúce miesto v uhorskom priemysle, bolo tu 75 % podnikov Uhorska, no v neskorších obdobiach sa rozsah výroby zmenšoval v prospech maďarského územia.³ Zmeny v spôsoboch práce viedli k ďalekosiahlym zmenám v celkovej ekonomike, spoločenskom rozvrstvení, rôznymi cestami sa odzrkadlili i v kultúre, a to hlavne v kultúre

širokých ľudových vrstiev. Pritom si treba uvedomiť, že väčšina ľudí zamestnaných v nových podnikoch pochádzala z radov roľníkov, pastierov, drevárov a malých remeselníkov. Vzhľadom na kolísavosť priemyslu v Uhorsku, ako aj za buržoáznej republiky, v priemysle pracujúci ponechávali si malé hospodárstva a za prácou dochádzali denne, týždenne alebo sezónne. Preto aj kultúra týchto pracujúcich nevyhnutne vychádzala z domácich tradícií. Druhá časť, ktorá sa za prácou do miest prisťahovala z vidieka a rôznych končín monarchie, sa postupne zbavovala návykov svojho pô-

² Poukázali sme na tento jav v súvislosti s charakterom ľudovej kultúry na Orave v úvode katalógu: Slanica — galéria ľudovej plastiky. Dolný Kubín 1966.

³ Kým charakter ľudovej kultúry jednotlivých oblastí Slovenska je pomerne dosť známy a pracujeme s ním ako so samozrejmosťou, doklady

o raste a úpadku priemyslu, dopravy a miest z 19. stor. a začiatku 20. stor. sú známe len vo všeobecnosti, preto výber medzníkov dôležitých pre vývin kultúry širokých vrstiev ľudových uvádzame chronologicky ako dokladovú prílohu. Robíme tak aj v úsilí nepreťažif vlastný text citovaním.

3. Súkenka v Starej Haliči pri Lučenci v r. 1861.

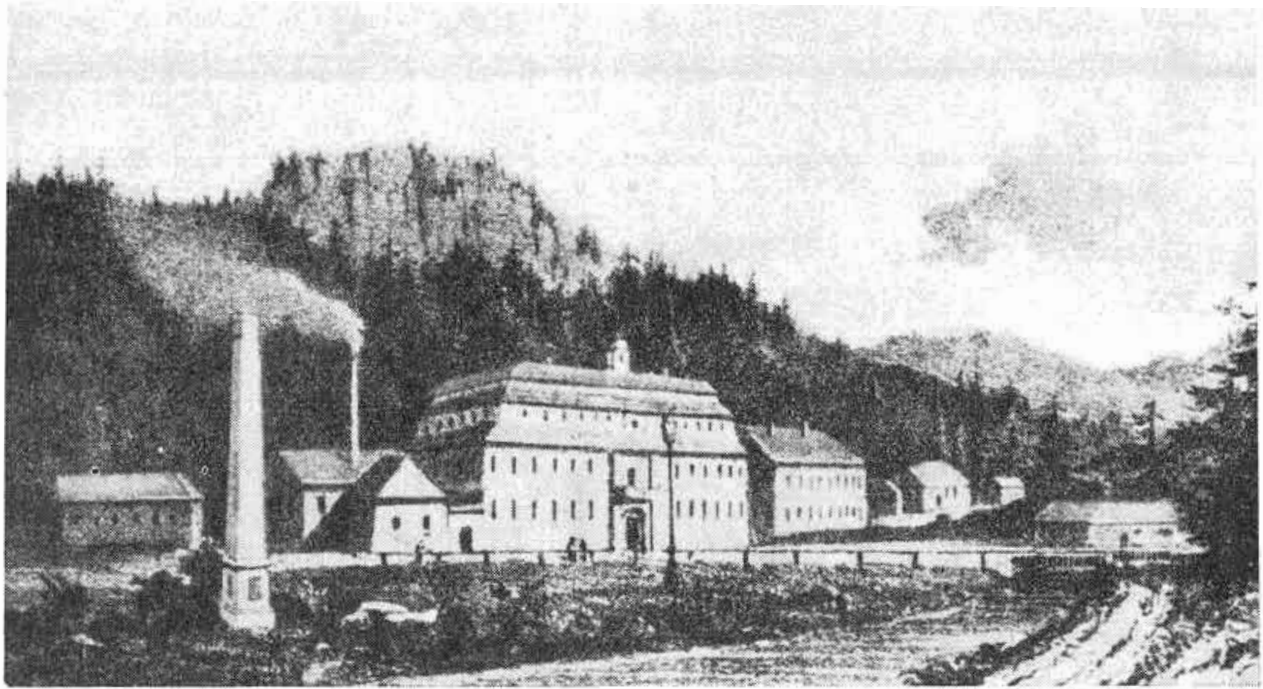
vodného domova a vzhľadom na možnosti a potreby si vytvárala nové životné návyky.⁴ Štatistika z roku 1869 uvádza, že na sto osôb zamestnaných v poľnohospodárstve, priemysle a obchode pracovalo 17 osôb, v roku 1900 34 osôb. Vychádzajúc z týchto údajov možno namietat, že pomerne nízke percento zamestnanosti v priemysle na prelome a v prvých desaťročiach nášho storočia nemôže byť určujúce pre vývin kultúry širokých ľudových vrstiev. A predsa bývanie, odievanie, rodinné a výročné slávnosti tých rodín, ktorých členovia v mestách i na vidieku pracovali v priemysle, sa už v 19. storočí začali meniť. Spočiatku kvantitatívne zmeny postupne nadobúdali kvalitatívny charakter, napokon v niektorých oblastiach sa stali určujúcimi. Stalo sa tak na základe zákonitostí vývinu

kultúry, podľa ktorých nie je rozhodujúca mnohosť, ale životnosť zmien. Našou úlohou bude poukázať, v čom a prečo sa nadväzovalo na staré domáce tradície, čím sa líšili nové hodnoty od starých tradícií, a prečo a čím sa stali určujúcimi pre ďalší vývin kultúry širokých ľudových vrstiev, ale i celonárodnej kultúry.

Príklady, pomocou ktorých mienime tieto zmeny sledovať, nevyberáme len na základe kultúrnej diferenciacie jednotlivých oblastí, ako to býva v etnografii zvykom. Pri voľbe faktov vychádzame i zo stavu vývinu a druhov priemyselnej výroby v 19. stor. a začiatkom 20. stor., preto sa v ďalšom rozbere opierame o oblasti, v ktorých do začiatku 20. stor. domáca práca pretrvala ako spôsob včasnokapitalistického podnikania (napr. Orava s plátenníctvom).

⁴ FEKETE, Š.: Tri prímestské osady na pravom brehu Dunaja pri Bratislave zo stránky sídelnej. Bratislava 1947, s. 26. Autor podľa údajov z roku

1930 píše, že Petržalka, Ovsište a Aulissel (dnešný Starý Háj) mali, čo sa týka domovskej príslušnosti, takéto zloženie obyvateľstva: z Petržalky pochá-

4. Papiereň v Harmanci, zal. r. 1831.

Zameriame sa aj na oblasti, kde sa miestny priemysel vyvinul z remesiel (napr. liptovské garbiarstvo, kožušníctvo a bryndziarstvo) alebo i z tradičného baníctva a háorníctva (Gemera). Mienime sa zaoberať aj dôsledkami oscilácie väčšiny robotníkov medzi poľnohospodárstvom a prácou v priemysle a dôsledkami tejto bipolárnosti pre miestnu kultúru. Pokúsime sa poukázať aj na vplyv vysťahovalcov po návrate domov na miestnu kultúru v súvislosti s ich prácou v zahraničnom priemysle. Budeme sa zaoberať i takými oblasťami, kde sa účasťou domáceho i zahraničného kapitálu vyvinul dôležitý priemysel a v súvislosti s ním vznikali nové robotnícke osady a mestské štvrte.

Pokladáme za dôležité zdôrazniť, že v oblastiach, z ktorých čerpáme príklady

(napr. z Oravy, Liptova, Horehronia, z okolia Bratislavy, z Gemera, Spiša, Šariša, Zemplína a pod.), existovala v 18. a v prvej polovici 19. stor. typická miestna ľudová kultúra. Nemala azda takú farebnú a ornamentálnu bohatosť ako mladší stupeň, ktorý poznáme z konca 19. a začiatku 20. stor. z lokalít známych tradičnou ľudovou kultúrou, no v každom prípade bola typická, pretože ju na odlišenie od kultúry susedných národov používali historické pramene, v zlomkoch ju nachádzame doloženú v ikonografii a v múzeách.⁵ Z tejto kultúry čerpala i štúrovská generácia, a to nielen pri kodifikácii slovenského spisovného jazyka, ale opierala sa o ňu aj pri určení charakteru slovenskej ľudovej, ale i celonárodnej kultúry.⁶

dzalo 18,9 0/0, zo Slovenska 48,5 0/0, z Čiech 15,2 0/0, z Moravy a Sliezska 11,2 0/0, z Rakúska 3,1 0/0, z Maďarska 2,2 0/0, zo Zakarpatskej Ukrajiny

0,4 0/0, z Poľska 0,3 0/0, zo ZSSR 0,4 0/0, z Juho-slávie 0,2 0/0, z Nemecka 0,2 0/0, z Rumunska 0,1 0/0, bez príslušnosti 0,2 0/0, zo Švajčiarska 0,05 0/0, z Talianska 0,04 0/0.

5—6. Oravskí plátenníci sluhovia a povozníci a oravské ženy zamestnané domáckou výrobou plátna. Olejomaľby M. Raetskaya z rokov 1840—1850.

Prvý príklad pochádza z oravských plátenníckych dedín, kde sa výroba, úprava a predaj plátna stal dôležitým zamestnaním koncom 18. a pretrval až do začiatku 20. stor. Tereziánske ekonomické opatrenia, ktorými sa malo sprostredkovať zamestnanie pre nadbytok pracovných rúk horských krajov napomáhal ten stupeň predmanufaktúrneho podnikania, ktorý sa opieral o domáce spracovanie miestnych surovín.⁷ Výroba plátna v Spiši, v Liptove a hlavne

na Orave nadviazala na miestne pestovanie ľanu a znalosť pradenia a tkania žien. Faktori, ktorí prácu vykonávanú po domoch zadávali a preberali, okrem kvantity čoraz viac vyžadovali i kvalitu. To malo za následok zdokonaľovanie pracovných nástrojov a pracovných postupov, čo pretrvalo v týchto oblastiach do polovice nášho storočia. Tento druh predindustriálnej výroby, podobne ako aj inde vo svete, odčerpával síce pracovné sily, ale neposkytoval dostatočný zárobok.⁸ Ak ženy chceli zarobiť a vyrovnáť sa sliezskym tkáčom, ktorých povolali na zveľadenie miestnej výroby, museli sa tejto práci venovať veľmi intenzívne, a tak im neostalo času ani síl na ornamentálne a farebné dotvorenie starých základov domácej roľníckej, pastierskej a „sedmoslivkárskej“ kultúry, ako to bolo v tých krajoch, kde takejto práce nebolo.⁹ Rôznymi cestami sa sem dostávali jednoduchšie formy, blízke tým, ktoré vznikali v mestách. Dostávali sa sem aj s plátenníkmi, ktorí predávali oravské textilné výrobky nielen na Slovensku a v Uhorsku, ale i po juhovýchodnej Európe (obr. 5—6). Na Orave však nebolo dostatok kapitálu, aby sa z predmanufaktúrne textilnej výroby vyvinuli manufaktúry a priemysel. Preto sa plátennícke podnikanie ďalej nerozvíjalo. Koncom 19. stor. — v dobe zakladania veľkých uhorských textílií, aj

⁵ ČAPLOVIČ, J.: Gemälde von Ungarn I—II. Pest 1829. — Kolorované litografie J. Bikkessihó a P. Bohúňa uverejnené v publikácii MARKOV, J.: Slovenský ľudový odev v minulosti. Bratislava 1956. — Fotografie P. Socháňa uložené v SNM v Bratislave a Martine. — Staršie zbery SNM v Martine a LM v Ružomberku.

⁶ Štúrovci totiž vychádzali z tých dialektov, ktorými sa hovorilo v strednom Liptove, v okolí Martina a Dolného Kubína, kde v druhej polovici 19. stor. sa začala meniť miestna ľudová kultúra a nie z excentricky ležiacich lokalít, kde sa dodnes zachovala tradičná ľudová kultúra (napr. Važec, Lipt. Lúžna, dolná Orava a pod.).

⁷ Dejiny Slovenska. Tézy. Bratislava 1955, s. 71, 87, 88; HANZLÍK, J.: Vývoj obyvateľstva na

7–9. Diferenciácia v práci a spoločenskom rozvrstvení sa prejavila i v oravskej architektúre 18. a prvej pol. 19. stor. — Drevenica, v akej žili a pracovali rodiny zaoberajúce sa výrobou plátna,

Hruštín. — Dvojpodlažný dom maloremeselníka-farbiara z Jasena. — Murovaný dom plátenníckeho obchodníka a podnikateľa z Bobrova (v budove bol byt, sklad, mangel a farbiareň).

území Slovenska v r. 1869–1961. In: Slovensko 3 — Ľud, 1. časť, s. 352.

⁸ MARX, K.: Kapitál. Bratislava 1955. stať Kapitalistický charakter manufaktúry, s. 388–398. — KOVAČEVIČOVÁ, S.: Význam Marxovho „Kapitálu“ pre skúmanie ľudovej kultúry na Slovensku. Slov. Národop., 4, 1956, s. 591–601; POLONEC, O.: Plátenníctvo na Orave. Národop. Sbor., 8, 1947, s. 91–108.

⁹ Pozri pozn. 5 a 7.

¹⁰ HANZLÍK, J.: c. d., s. 352.

¹¹ Prídžeme sa Hanzlíkovej charakteristiky, ktorú uvádza na cit. miestach. Podľa neho pod pojmom domáca výroba treba rozumieť dve formy výrobných činností: domácky priemysel a domácku prácu. Domácky priemysel je podľa neho zárobkovou

keď štát tento spôsob výroby napomáhal — sa plátenníctvo stalo anachronizmom.¹⁰ Zabrzdzenie ekonomického vývinu malo na Orave za následok aj ustrnutie kultúry. Preto aj vkusové normy, ktoré sa tu vyvinuli koncom 18. a v prvej polovici 19. stor., pretrvali až do prvej polovice 20. stor. (obr. 7–9). Charakterizovalo ich úsilie po účelovej kráse, poznačenej primárnym chápaním nielen domácich materiálov, ale i dovezených, mestských, prispôbe-

10. V liptovských prímestských osadách zmeny bývania urýchlili aj liptovskí murári, ktorí sa v druhej polovici 19. stor. pričínili o výstavbu uhorských miest. — Dom garbiarskej robotníckej rodiny v Lipt. Mikuláši-Vrbici z posledného desaťročia 19. stor.

ných života v chudobnom kraji a drsnej klíme.

Obdobný vývin prebiehal aj v ostatných krajoch Slovenska, kde existovala domácka práca, ktorá sa nevyvinula v miestnu priemyselnú výrobu.¹¹

Iný priebeh mal vývin v liptovských obciach ležiacich okolo Liptovského Mikuláša (Vrbica, Palúdzka, Ifanovo, Ploštín), Liptovského Hrádku (Hybe, Vavrišovo, Liptovský Peter) a Ružomberka (Rybárpole, Lisková, Biely Potok). Miestne remeslá (garbiarstvo, kožušníctvo, tesárstvo, pltníctvo) a domácka výroba (drevárstvo, výroba plátna, výroba syra) sa vyvinuli v priebehu 19. stor. investíciami slovenského, uhorského i zahraničného kapitálu v priemysel. Dôležitú úlohu mala pritom aj poloha obcí na košicko-bohumínskej železnici, ktorá tento horský kraj spájala

činnosťou uskutočňovanou obyčajne výrobcom v jeho obydli, alebo členmi domácnosti na vlastný účet, kým pod domáckou prácou rozumie výrobu určitých predmetov na účet podnikateľa.

s prímorskými baltickými prístavmi a sliezkym priemyslom.¹² Kultúru liptovských remeselníkov podobne, ako aj v ostatných malých mestách a dedinách Slovenska charakterizovala striednosť. Odlišovali sa ňou nielen od patriciátu bohatých banských a spišských miest a od privilegiovanej domácej šľachty, ktorej boli čiastočne poplatní, ale aj od roľníkov, pastierov a drevárov svojho okolia, ktorým bola určená časť remeselníckych výrobkov. Vkus týchto remeselníkov v odevu charakterizovala obľuba tmavých farieb, akostných domácich materiálov, jednoduchosť strihu, v dome účelovosť stavby, v ktorej výrobné priestory dominovali nad obytnými, v zvykoch a obradoch prevažovali racionálne a spoločenské prvky nad ostatnými.¹³ Táto striednosť však nesúvisela len s pocitom stavovskej a profesionálnej odlišnosti a s etikou, v zmysle ktorej pekne bolo to, čo bolo užitočné, ale i s ekonomickými možnosťami. Veľká časť týchto remeselníkov udržala remeslo len preto, že mali malé hospodárstvo, ako aj deľbou práce v rámci rodiny. Preto sa nemožno diviť, že podľahli konkurencii lacnejšieho priemyselného tovaru; zatvárali dielne a odchádzali za majstrov a predákov do miestnych fabrik. Miestny priemysel však odčerpával aj nadbytok pracovných síl z poľnohospodárstva. Do fabrik postupne odchádzali robiť aj pltníci a povozníci, ktorým prácu odobrala železnica.¹⁴

Liptovské dediny a prímestské osady, kde sa práca v priemysle stala pre život určujúcou, začali nadobúdať miestny malo-remeselnícky charakter (obr. 10—11). Tomuto vkusu sa prispôbili aj rodiny bývalých pltníkov, furmanov a roľníkov, kto-

¹² Košicko-bohumínsku železniciu postavili v rokoch 1871—1873.

¹³ Zvyšky takejto zástavby existovali do polovice 20. stor. v Liptovskom Mikuláši, v štvrtiach Nižný

rých zárobky plynuli z práce vo fabrikách. Stalo sa tak preto, lebo formy odevu, spôsoby bývania miestnych remeselníkov vyhovovali novému životu a práci viac ako tie, ktoré existovali v liptovských poľnohospodárskych, pastierskych alebo drevárskych dedinách. K mestskému civilizmu liptovských robotníckych prímestských osád prispeli aj liptovskí murári, ktorí sa v druhej polovici 19. stor. pričínili o výstavbu uhorských miest, najmä Budapešti. Získané stavebné novinky potom prispôbili možnostiam a potrebám Liptova, ktorý sa najmä v strednej časti rapidne menil.

V zásade k podobným zmenám došlo v okolí Martina, Banskej Bystrice, Zvolena, ako aj v okolí ostatných slovenských miest, kde v druhej polovici 19. stor. vznikala priemysel, do ktorého odchádzali robiť schudobnení miestni remeselníci i prebytočné sily z okolitých slovenských poľnohospodárskych, drevárskych a pastierskych dedín.

Špecifickým variantom tohto procesu sú oblasti s tradičným baníctvom a hámorníctvom, v ktorých sa v priebehu 19. stor. rozvinul železiarsky priemysel a baníctvo sa rozšírilo a zmodernizovalo. V týchto oblastiach dôležitá úloha vo vývine kultúrnych odlišností pripadla historickým koreňom baníckej práce, etnickej skladbe obyvateľstva a z toho vyplývajúcim privilegiám i obchodným vzťahom. No v priemyselnom rozvoji rozhodujúcu úlohu mala aj prírodná poloha a s ňou súvisiaca výstavba železničnej dopravy, hlavne však investície spojené s technologickými zmenami práce. Napríklad Spiš svojou polohou a historickými obchodnými vzťahmi gravitoval do Sliezska, s ktorým ho spájala i košicko-

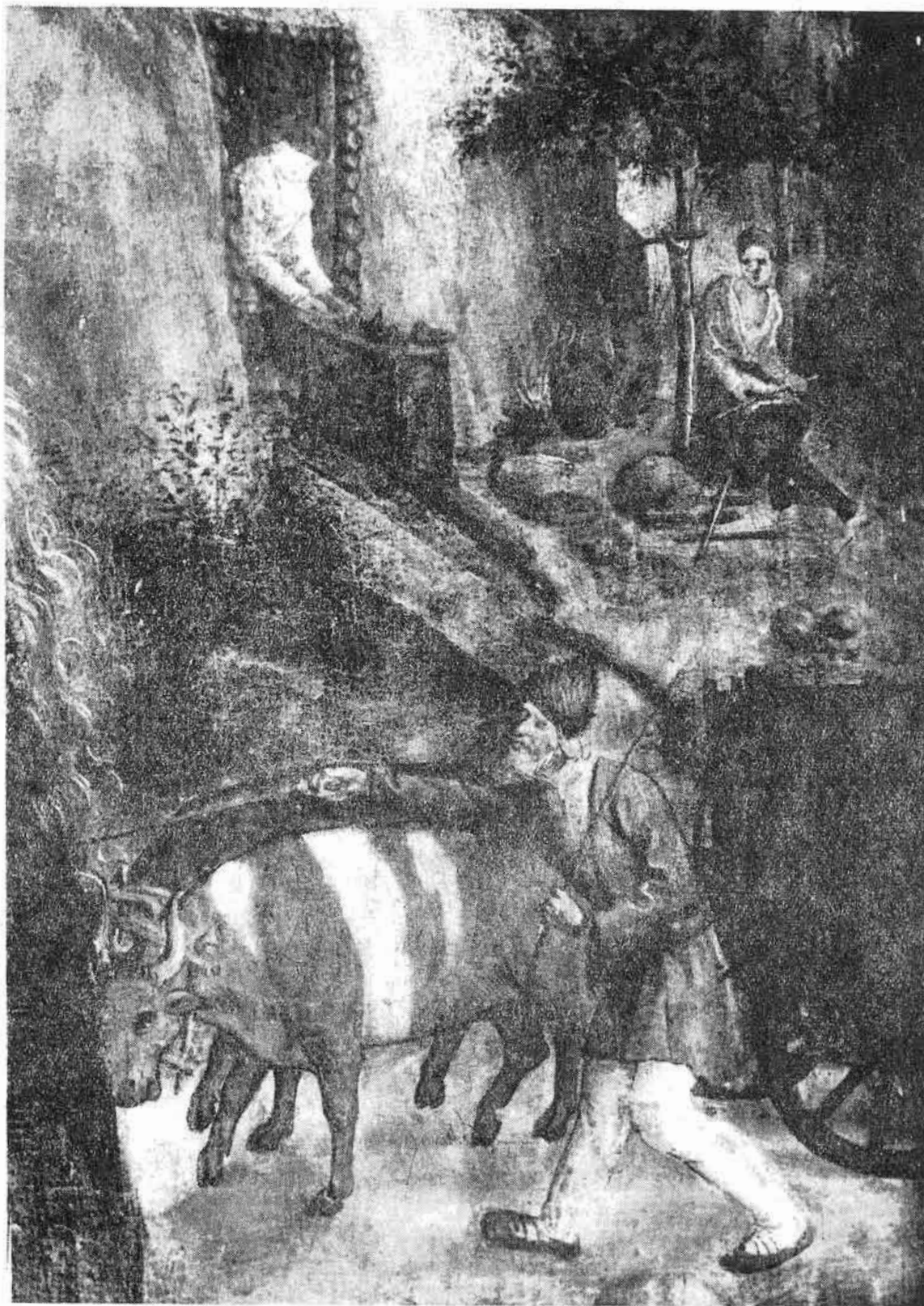
11. Oblečenie liptovských remeselníckych a robotníckych žien.

bohumínska železnica. Gemer zase polohou, ale i dopravou smeroval na juh do Maďarska a Budapešti. Tieto vzťahy sa odrazili i v investičnom kapitáli, ktorý bol v Gemeri v podobe Rimamuránskej spoločnosti maďarský a na Spiši nemecký a rakúsky, ako aj neskôr i v kultúrnych vzťahoch.

Z baníckych oblastí pre naše sledovanie sme si vybrali Gemer, a to z niekoľkých dôvodov: dodnes tu existuje nielen kultúra baníckych a robotníckych miest a dedín, ale v excentricky položených lokalitách i starší stupeň ľudovej kultúry. Pôsobila tu predštúrovská, osvieteniská i štúrovská generácia, ktorá v svojich zbierkach a opisoch zachovala doklady o stave miestnej ľudovej kultúry. Bola tu prvá vedecká spoločnosť. Zároveň však Gemer bol oblasťou, ktorá začiatkom druhej polovice 19. stor. vyprodukovala 70 % uhorského surového železa

a Vyšný Hušták a Vrbica, ako i v obciach Sielnica a Hybe. — KOVÁČEVICOVÁ, S.: Príspevok k dejinám garbiarskeho remesla v Liptovskom Mikuláši. Vlast. Sb. Žilinského kraja, 3,

1959, s. 73–82. — TÁ ISTÁ: Z ľudovej kultúry mestečka. In: Hybe včera a dnes. Ban. Bystrica 1967, s. 83–104. — SVETLIK, J.: Výstavba obce (Hybe) voľakedy a dnes. Tamže, s. 51–82.

12. Povožník, vyvážanie rudy z bane na hutníku a prístrešok pri bani zvaný krám. Detail maľby z r. 1521 uloženej v Rožňave.

a liatiny. No bol aj krajom, kde sa po rakúsko-uhorskom vyrovnaní maďarizačné snahy značne uplatnili. Je však aj oblasťou, v ktorej silné robotnícke hnutie pripravovalo cestu sociálnej slobode.

Obrazne možno povedať, že korene gemerského baníctva sú také staré ako vôbec ťažba železa v strednej Európe. Nás však zaujíma úsek posledných šiestich storočí, doba, z ktorej sa zachoval veľký počet pamiatok miestnej kultúry, vytvárajúcich rámec životného prostredia. S rastom a úpadkom gemerského železiarstva súvisí aj rast a charakter gemerskej kultúry.¹⁴ Neskoro-gotické a renesančné formy kultúry pochádzajúce z doby, keď zavedením slovenských pecí nastal v Gemeri znateľný rozkvet baníctva a hutníctva, sa prejavili nielen v monumentálnej architektúre, freskách a artefaktoch miestneho umeleckého remesla, ale i v kultúre širokých ľudových vrstiev (obr. 12). Postupne k nim pribúdali nové formy, ktoré sa vyvinuli v ďalších obdobiach prosperity tejto horskej oblasti. V 17. storočí, keď v súvislosti s tureckými vojnami a rákocziiovským povstaním po určitej stagnácii došlo k ďalšiemu ekonomickému rozkvetu oblasti, neujíma sa tu, ako v tom čase na západnom Slovensku, baro-

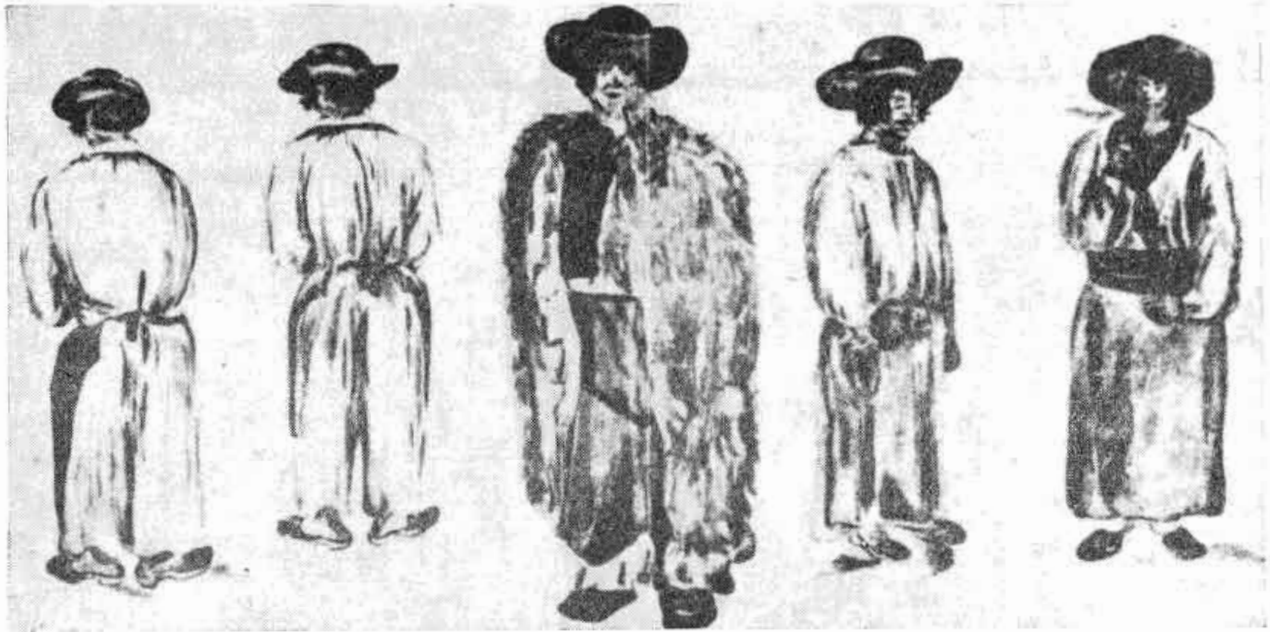
kové umenie. Ale naopak, udržali sa i ďalej a zľudoveli staršie formy renesančnej kultúry, ktoré uhorskí povstalci i reformačné oblasti pokladali za vlastný umelecký prejav vhodnejší vyjadriť ich umelecké cítenie ako umenie barokové, ktoré pokladali za habsburské a katolícke.¹⁶ Tieto neskororenesančné kultúrne formy sa prejavili nielen v dome, bývaní, nábytku, ornamentike, tkaninách, ale i v snahe po vzdelaní, v etických i estetických normách. Tými zásadami sa správalo nielen obyvateľstvo žijúce v mestách, ale aj na vidieku, pretože 2000-ročné pôsobenie týchto noriem v súvislosti s miestnou ekonomikou a spoločenskými vzťahmi vytvorili predpoklady pre ich prenikanie i do vzdialených končín Gemera a pre ich postupné zľudovenie.

Ekonomický rozmach, ktorý Gemer prežíval koncom 18. a začiatkom 19. stor., mal za následok nové investície, ktoré sa prejavili nielen v rozširovaní podnikov, ale i v stavbe administratívnych a spoločenských budov i súkromných domov. Hlavným znakom týchto budov bola snaha po ušľachtilej jednoduchosti, čo charakterizovalo empírové staviteľstvo a snaha po funkčnosti a stabilnosti. Tieto snahy sa prejavili nielen v pôdorysnom členení, ale i vo

¹⁴ HANZLÍK, J.: c. d., s. 352.

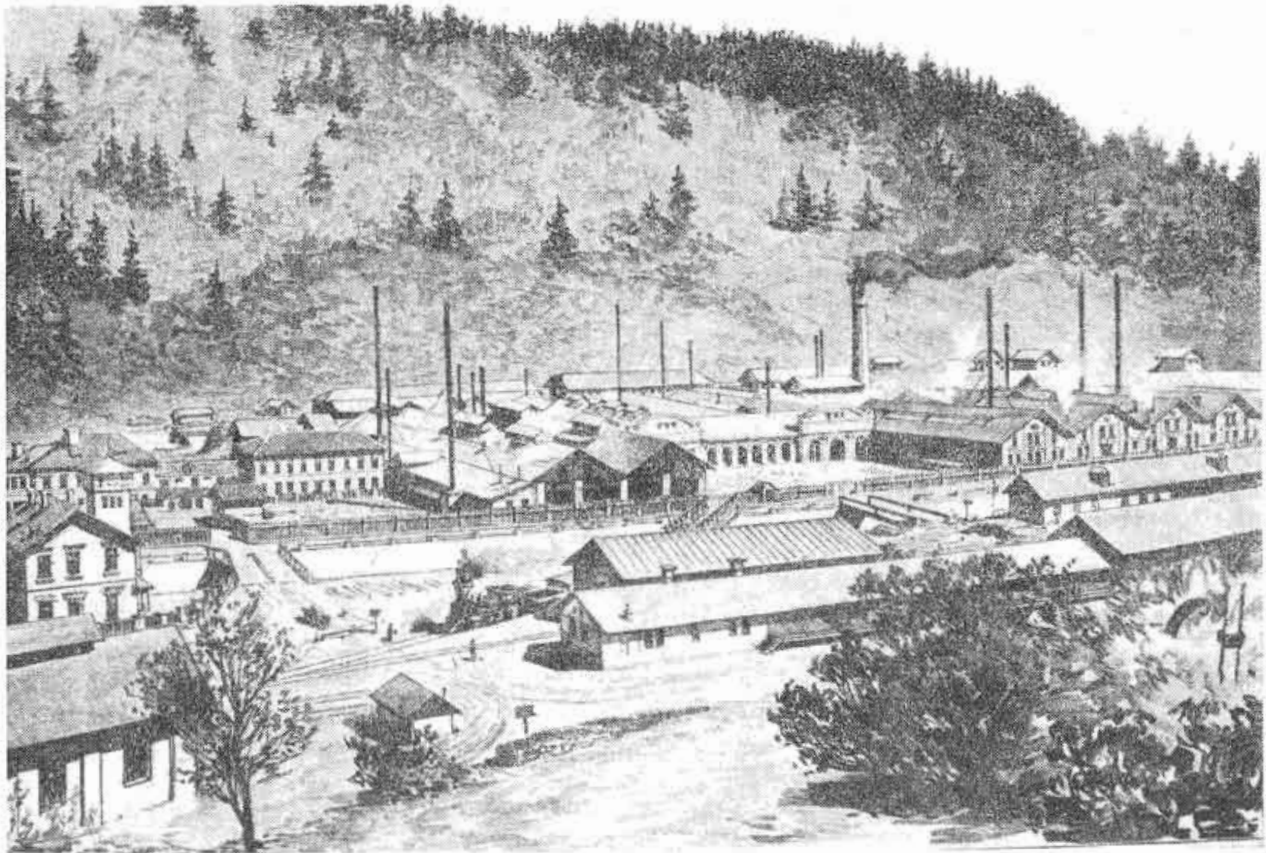
¹⁵ HAPÁK, P.: Z histórie železiarstva a baníctva v Gemeri. *Vlast. Čas.*, 10, 1961, s. 100–104. — Vyberáme dôležité údaje potrebné pre naše sledovanie: Pôvodne sa železo tavilo v zemných peciach, tzv. vlčích jamách (názov zo slova vlk, čo označuje malú vytavenú hrudu železa). Koncom 14. a začiatkom 15. stor. začali stavať tzv. slovenské (resp. uhorské) pece, ktorých dúchadlá a hámmornícke kladivá poháňala vodná sila. K podstatným zmenám vo výrobe železa došlo až po-stavením menšej vysokej pece, tzv. maše, ktorú prvú v Uhorsku postavili roku 1680 v Gemeri. K výstavbe vyšších pecí a dokonalejších hámmrov došlo až koncom 18. stor., keď v Uhorsku dochádza k rýchlejšiemu rozvoju priemyselnej výroby. Začiatkom 19. stor. stálo v Gemeri 10 vysokých pecí, 81 slovenských pecí, 62 väčších a 38 menších železných hámmrov. Napoleónske vojny

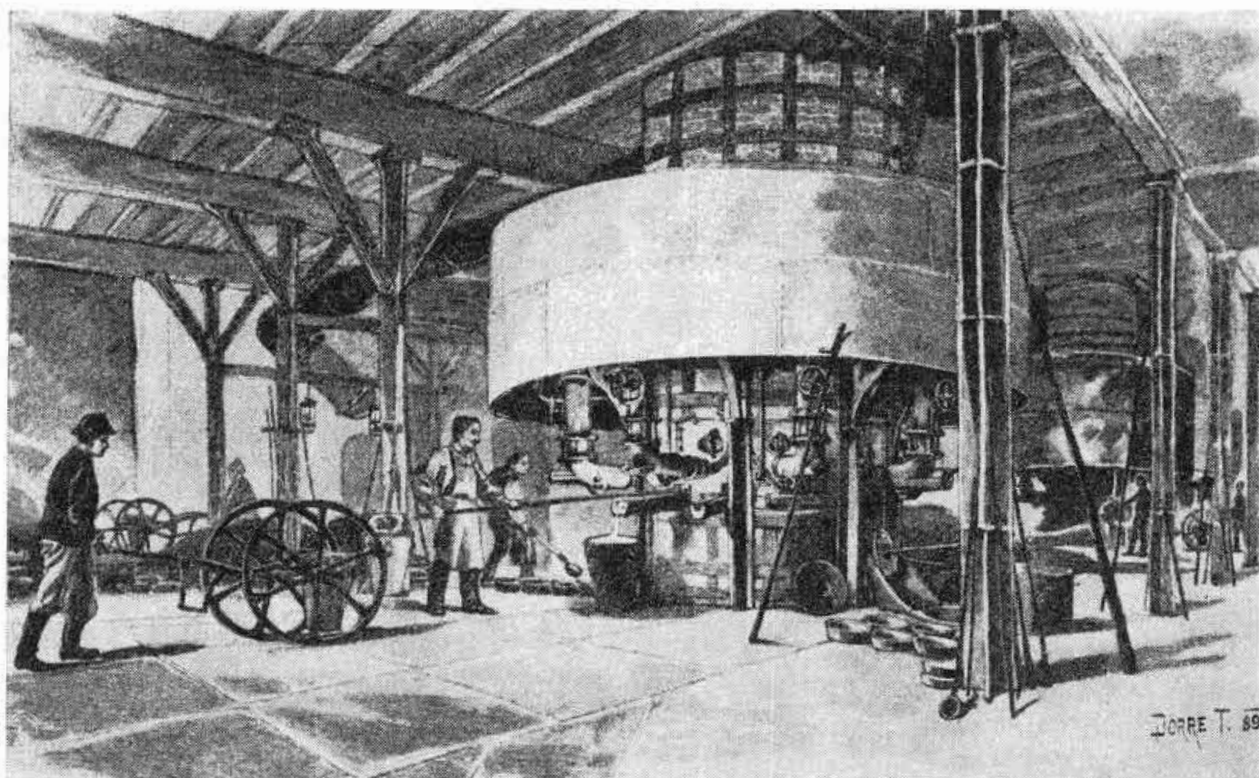
znamenajú ďalší rozkvet gemerského železiarstva, čo súvisí s ohrozením železiarskeho priemyslu v západných krajinách monarchie. Roku 1821 vzniká v Drnave najmodernejšia vysoká pec na Slovensku a pri nej neskôr jedna z najvýznamnejších zlievárni. Začiatkom druhej polovice 19. stor. produkuje 70 % celouhorskej výroby surového železa a liatiny. Vznik Rimamuránskej železiarskej spoločnosti (roku 1852) mal v osemdesiatych rokoch za následok zánik malých hámmrov a vznik nových podnikov v blízkosti ložísk hnedého uhlia (napr. v maďarskom Ozde). Od svojho vzniku Rimavsko-muránska spoločnosť patrila medzi najväčšie výrobné železa v Uhorsku. Roku 1910 počet ľudí zamestnaných v gemerskom železiarstve dosahoval 2050 osôb a v baniach bolo zamestnaných 225 ľudí. V rokoch 1921–1929 vyhasli mnohé pece a postupne zanikala alebo sa obmedzovala práca v gemerských železiarskych podnikoch.

13. Robotníci huty v Drnave (okr. Rožňava), kde roku 1821 postavili prvú modernú vysokú pec na Slovensku. Kresba Št. Döbrenteiho z r. 1845.

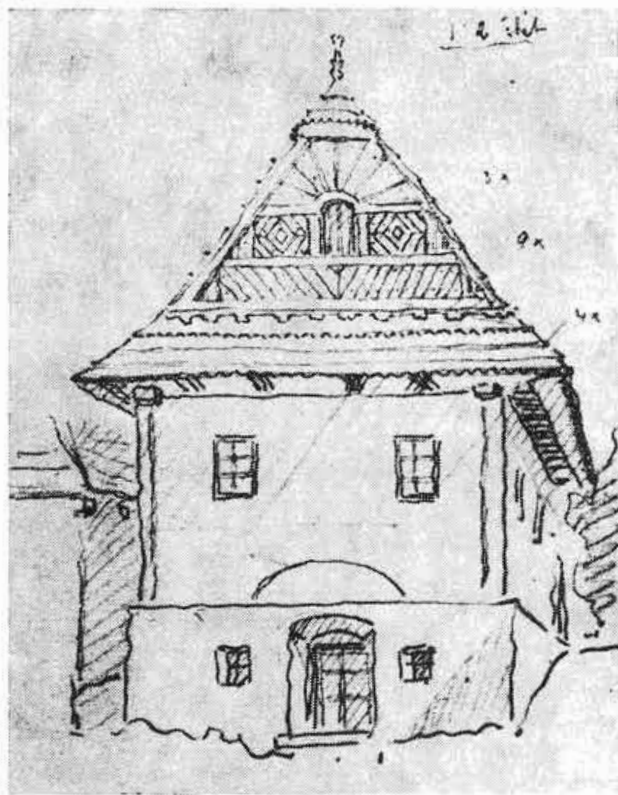
14. Železiarne v Podbrezovej patrili na prelome 19. a zač. 20. stor. medzi najväčšie na Slovensku.

15—16. Pracovné prostredie v stredoslovenských hutách koncom 19. stor. Kresba T. Dörreho z r. 1898 zvyrazňuje technológiu práce; dolu: olejomaľba D. Skuteckého, sociálny moment.

17—18. Typ gemerského murovaného banického domu s priestormi radenými za sebou sa vyvinul v priebehu 17. a 18. stor., bol však určujúcim aj v 19. stor. Ochtiná (okr. Rožňava), dom s polychromovaným štítom, postavený v 18. stor. Dolu: domoradie v Rejdovej (okr. Rožňava), koniec 19. stor.

vonkajšom členení fasád. V tom čase vznikol aj kamenný rozložitý dom s murovaným štítom položený na podmurovke, ktorý charakterizoval zástavbu gemerských metských predmestí a väčšinu dedín ešte začiatkom 20. stor. (obr. 17—19).

V priebehu druhej polovice 19. stor. v dôsledku zámény vodného pohonu na paru a neskôr na elektrinu, prechodom z dreveného uhlia na hnedé a kamenné uhlie a hlavne vybudovaním železníc, mnohé gemerské zamestnania stratili opodstatnenie (napríklad uhliarstvo, drevárstvo a pod.). Prebytočné pracovné sily hľadali prácu v miestnych priemyselných podnikoch (hlavne železiarskych), v baniach, ktorých význam rástol s významom zlievárni. Alebo si zarábali domácou výrobou dreveného riadu, nábytku, poľnohospodárskych nástrojov, ktoré priekupníci vozili na predaj na Dolnú zem. Odchádzali i na sezónne poľnohospodárske práce, aj do maďarských, rakúskych i českých baní, alebo sa vysťahovali do zámoria.

V tomto období sa odohral aj ďalší proces. Nové i rozšírené zmodernizované podniky začali stavať podnikové byty. Pridelovali ich však skôr cudzím špecialistom alebo úradníkom ako domácim robotníkom, ktorí za prácou dochádzali každodenne z preľudnených gemerských dedín, alebo bývali hromadne v robotníckych ubikáciách. Cudzí robotníci boli i platove zvýhodňovaní. Stávalo sa tak, pravda, nielen v dôsledku kvalifikácie, ale i aplikovaním maďarizačných tendencií v mzdovej poli-

¹⁶ KOVAČEVIČOVÁ, S.: Eudové skulptúry na Slovensku. Slov. Národop., 17, 1969, s. 225—232.

¹⁷ HANZLÍK, J.: c. d., s. 353. — Pozri základné údaje v prílohe.

¹⁸ Pôsobili tu J. Bartholomeides, J. Francisci Rimavský, Reussovci, P. Dobšínský, rodiny Daxnerovcov, Bottovcov, Klementisovcov a pod. Bližšie v dielach: BOTTO, J.: Slováci, vývin ich národného povedomia. Bratislava 1971; HALUZICKÝ, B.: Božena Němcová a Slovensko. Bratislava 1952.

19. Radnica v Jelšave (okres Rožňava), postavená v r. 1781 miestnymi staviteľmi J. Danielikom a L. Holaškom. Jelšava bola po Rožňave druhým baníckym centrom Gemera.

20. Provizórne obydlia a sklad zvaný „krám“, ktoré zriaďovali pri baniach vzdialených od materskej obce. Pramene ich v Gemeri dokladajú od zač. 16. stor. Vyšná Slaná (okr. Rožňava), stav z roku 1915.

tike i pri prideľovaní bytov.¹⁷ Výsledky týchto opatrení sa v živote a kultúre gemerských robotníkov prejavili rôznym spôsobom. Časť slovenských banských a železiarskych zamestnancov (robotníkov a úradníkov) v úsilí zaopatrť početné rodiny sa prihlásili za Maďarov a postupne odovom, bývaním a mravom sa usilovali napodobňovať život priselcov a život gemerských miest, ktoré sa začali orientovať na Budapešť. Tí, čo národne cítili a iste v nemalej miere aj pod vplyvom pôsobenia gemerských štúrovcov, ostávali pri materinskom jazyku a domácom spôsobe života a ten obmieňali podľa svojich potrieb a možností. Tí, čo vychodili školy ako po slovensky cítiaci bilingvisti a trilingvisti, zastávali len podradné miesta v domácej administratíve a priemysle. A práve tieto vrstvy obyvateľstva dávali cieľavedome svoje sily a vedomosti k dispozícii boju za národnú slobodu a socialistický pokrok Gemera.¹⁸

Ako sme už uviedli, väčšina gemerských robotníkov, baníkov i malých úradníkov ostávala žiť v svojich rodičovských domoch a rodných dedinách, odkiaľ za prácou do-

chádzali. Malé hospodárstvo im dávalo pocit menšej závislosti od zamestnávateľa a pomáhalo prežiť v čase núdze a nezamestnanosti. Tým, že sa nevenovali úplne hospodárstvu, to upadalo. A na druhej strane, tým, že nežili úplne pre prácu vo fabrikách, nemali záujem ani o ďalšiu špecializáciu. Ale aj napriek tomu práca pri strojoch, začlenenie do pracovných kolektívov, organizovanie v robotníckych spolkoch a účasť na spoločných revolučných podujatiach pôsobila nielen na vedomie gemerských robotníkov — bývalých pastierov, roľníkov, drevárov, uhliarov i malých remeselníkov a menila nielen ich život, ale i život ich rodín a dedín. A vlastne táto oscilácia medzi prácou a životom v starej dedine a novom robotníckom kolektíve, dedine a v novom zamestnaní, ako aj život v starej rodine a novom robotníckom kolektíve, poznačili charakter gemerskej kultúry širokých ľudových vrstiev v poslednom storočí. Kultúru, ktorá na jednej strane v sebe uchováva staré formy neskorogotickkej a renesančnej kultúry, v miestnom stvárnení i znaky slovenského osvietenstva a romantiky aj novotvary robot-

nickej kultúry uhorských a maďarských miest. Že si tento charakter gemerská kultúra udržala viac-menej do polovice 20. stor., možno dať do súvislosti s úpadkom gemerského železiarstva, baníctva a priemyslu po roku 1918, keď postupne vyhasínala jedna pec za druhou a prestávala práca v jednotlivých podnikoch. A snáď aj táto ťažká doba, ako aj predtým spoločný boj slovenských i maďarských robotníkov za sociálny pokrok spôsobili, že v tomto kraji v poslednom polstoročí nacionálne momenty ustúpili do pozadia a hlavnou úlohou oblasti sa stal sociálny boj a po oslobodení plánovitá prestavba gemerského priemyslu.

No nielen pre Gemer, ale i pre väčšinu ďalších oblastí Slovenska bolo určujúce, že do priemyslu odchádzali denne, týždenne, ba i sezónne robiť jednotliví členovia poľnohospodárskych a pastierskych dedín a mestečiek. Preto považujeme za potrebné k problematike oscilácie poľnohospodárstvo—priemysel vrátiť sa i zo širšieho hľadiska, ako je územie jednej oblasti. Väčšina obyvateľov, ktorí dochádzali za prácou do fabriek, nepovažovali prácu v priemysle za cieľ, ale ako možnosť zarobiť si peniaze na zakúpenie poľa, postavenie domu, obstaranie výbavy a pod. Pretože i naďalej bývali v rodných obciach v kruhu rodiny, v zásade sa v prvých rokoch práce v priemysle nezmenil ani ich vkus. Naopak, v priemysle zarobené peniaze umožňovali rozvíť miestnu tradičnú kultúru. S týmto javom sme sa stretli aj po roku 1945 v okolí nových priemyselných závodov, ktoré zamestnávali mladých i starých z okolitých dedín, známych tradičnou ľudovou kultúrou (napr. v Šumiaci, Važci, Batizovciach a pod.). Zásadné zmeny sa začali diať až vtedy, keď sa títo pracovníci začali cítiť viac členmi nového pracovného kolektívu ako domáceho spoločenstva a keď sa oboznámili s prednosťami mestské-

ho a robotníckeho civilizizmu, ktorý ich na pracovisku i cestou do práce obklopoval, a s výhodami tovaru, ktorý bolo možné za zarobené peniaze kúpiť. Vtedy začali do svojich rodných obcí a domov prinášať novoty. Výber nastal v zmysle dožívajúcich domácich vkusových zásad i v opozícii k nim. Tým napríklad možno vysvetliť prežívanie dekorativizmu pri výbere priemyslového tovaru a zároveň i chápanie účelového zariadenia kuchýň, vlastností nových stavebných materiálov, krovných konštrukcií, účelovosti mestského pracovného odevu a pod. Tak sa všetci, ktorí pracovali v okolitých závodoch a dochádzali domov, stali sprostredkovateľmi novej techniky i novej kultúry a uľahčili ich chápať aj tým rodinným príslušníkom, ktorí pracovali doma. Podobne to bolo aj v oblastiach, kde z našich dedín odchádzali jednotlivci za prácou a zárobkom do ďalekého sveta a po návrate domov zažitú novoty podľa potrieb a možností postupne zavádzali do svojho okolia.

Z tohto zorného uhla sa mienime zaoberať aj problematikou vysťahovalcov, ktorí sa vrátili na východné Slovensko. Porovnanie kultúry východoslovenských nížinných dedín so západoslovenskými ukazuje podstatnú odlišnosť spočívajúcu v diferencovanosti ľudovej kultúry. Kým západoslovenské dediny hýria pestrosťou farieb a foriem (v odevu, výšivkách, čipkách, v architektúre, maľbe, keramike, plastickej tvorbe a pod.), východoslovenské obce koncom 19. a začiatkom 20. stor. charakterizuje určitá stereotypnosť odevu, bývania, ako i väčšiny umeleckého výtvarného prejavu. Vzhľadom na nerozvitosť priemyslu v tejto oblasti, nemožno uniformitu ľudovej kultúry spájať s vplyvom miestneho priemyslu. Analogicky s podobným charakterom poľnohospodárskych obcí v potiskej nížine v Maďarsku sa tento stav pripisoval dôsledkom agrárneho kapitalizmu.

Pomerne malá variabilita ornamentiky a malý zmysel pre plastické stvárňovanie sa vysvetľovalo pôsobením gréckokatolíckeho náboženstva. Secesná výzdoba stien domov a tkanín sa dávala do súvisu s vkusom východoslovenských miest. A jednako sa domnievame, že nielen spomenuté okolnosti vplývali na uniformitu miestnej kultúry a profiláciu vkusu, ale že tu existoval aj ďalší činiteľ, a to vysťahovalectvo, s dôsledkami začlenenia vysťahovalcov do nového prostredia, novej práce v zahraničnom priemysle a pôsobenie týchto činiteľov po návrate vysťahovalcov domov na život im blízkeho okolia.

K tejto domnienke sme došli na základe nasledovných skutočností: Výskumy ukazujú, že väčšinu domov postavených z tvrdých materiálov v prvých desaťročiach 20. stor., charakteristických secesnými fasádami a stĺpovými „gangami“ staršia generácia označuje ako domy americké.¹⁹ Nie snáď pre ich vonkajší vzhľad, ale na základe pohnútok a možností, ktoré umožnili ich stavbu. Práve tak aj veľká časť rozprávania staršej generácie sa viaže na život a prácu v zahraničí a na zmeny, ktoré nastali, keď sa otec, manžel, brat vrátili z Ameriky. Štatistiky z rokov 1880–1900 uvádzajú, že $\frac{5}{6}$ vysťahovalcov pochádza z východného Slovenska.²⁰ Z výskumov vieme, že vysťahovalecká intenzita východného Slovenska trvala aj ďalej. Doklady neuvádzajú čísla tých, ktorí sa so zárobkom i bez neho vracali domov. No jednako vieme, že návrat nebol ojedinelým zjavom, a že zarobené peniaze väčšiny týchto amerických boli mzdou za prácu vo veľkých priemyselných závodoch a baniach,

kde boli v zadelení náročnom na fyzickú silu.

V styku s pracovným kolektívom tu mali naši vysťahovalci veľké ťažkosti. Pramenili z neznalosti reči, z neodbornosti i z pomerne nízkeho stupňa vzdelania. Iste všetky tieto okolnosti im sťažovali vnímať okolie a vnímať príčinnosť diania. No tieto ťažkosti neboli takého druhu, aby i napriek nich vrodenu inteligenciou nechápali rozdiel medzi prácou pri stroji a pri lopate, rozdiel v bývaní v murovanom dome a v domácej drevenici, medzi životom v meste a na dedine, rozdiel medzi životom roľníka a robotníka, aby neporovnávali cestu na zaoceánskej lodi (hoci v podpaľbí) s cestovaním na voze. Preto sa domnievame, že údaje starších pamätníkov, ktoré hovoria o úsilí vysťahovalcov po návrate splynúť a stotožniť sa s domácim prostredím, sú pravdivé len z jednej stránky. Napríklad skutočnosť, že sa americkí po návrate domov na chotári rodnej obce preobliekali do domáceho odevu, hovorí o vonkajšom stotožnení s miestnymi tradíciami a normami. Nehovorí o zmenách, ktoré sa vo vedomí vysťahovalcov počas práce a života v zámorí odohrali. Prejavovali sa potom postupne napr. vo výbere stavebného materiálu, dispozícii domu, jeho okrase, vo vzťahu k novým druhom pracovného odevu, ktorý sa priblížil pláteným montérkam, o zmysle uľahčiť si prácu doma i v poľnohospodárstve prístrojmi vlastnej výroby a pod. Totiž sám význam práce v zahraničí, podobne ako význam práce sezónarov a týždňovkárov spočíval vlastne v tom, že zarobenými peniazmi pomáhal zmeniť neudržateľné ži-

¹⁹ Pozorovania pochádzajú z individuálnych a kolektívnych výskumov v rokoch 1943 (okolie Prešova a Michaloviec), 1951 (okres Vranov), 1953 (okres Michalovec), 1957 (okres Bardejov), 1973

(okresy Michalovec, Humenné, Svidník, Košice).
²⁰ HANZLÍK, J.: c. d., s. 354, 360. — STODOLA, E.: Prelom. Praha 1933, s. 259–266. — Blížšie pozri údaje v prílohe.

votné podmienky. Aj dnešní robotníci, pochádzajúci z málovyvinutých krajín, po návrate z práce v Nemecku, Francúzsku, Švajčiarsku neprinášajú domov len peniaze, ale i nové stavebné skúsenosti, spôsoby obliekania a tie potom aplikujú na domáce tradície. Preto sa nazadávame, že charakter ľudovej kultúry východného Slovenska v posledných sto rokoch hoci aj ide o agrárnu oblasť, nemožno vysvetliť len na základe miestneho poľnohospodárstva v rámci Uhorska a buržoáznej republiky. Ale že tento vývin — hlavne tendencie smerujúce k určitej univerzalizácii kultúry, treba dať aj do súvisu s názormi a vkusom amerikanov a ich vedomou a podvedomou snahou nadobudnuté prostriedky, ale i skúsenosti využiť v domácom prostredí.

Pre pochopenie súčasných tendencií v bývaní širokých ľudových vrstiev a charakteru utvárajúceho sa súčasného životného prostredia považujeme za potrebné venovať sa otázkam robotníckych bytov osád a štvrtí, o ktorých sme sa už zmienili na viacerých miestach, z hľadiska druhovej mnohosti a vývinu bývania. Ako sme už konštatovali, v 19. a začiatkom 20. stor. časť robotníckych rodín ostávala bývať v rodičovských remeselníckych, poľnohospodárskych domoch a domoch drevárskych robotníkov, ktoré si pre nové životné návyky postupne upravovali. Druhá časť — nepomerne menšia — žila v robotníckych osadách (tzv. kolóniách), ktoré stáli v blízkosti závodov, patrili jednotlivým firmám a odlišovali sa dispozíciou, spôsobom radenia bytov i urbanistikou od starých sídiel a tradičných remeselníckych i poľnohospodárskych bytov. Bývali v nich robotnícke a úradnícke rodiny, ktoré prišli za prácou z rôznych končín Slovenska, monarchie, ba i z Nemecka.²¹ V prvej polovici 19. stor. boli takými osadami na Horehroní: Valkoveň, Pohorelská Maša, Zlatno, Červená Skala; koncom 19. stor. v Liptove

21—23. Banícky dvojdom s priestormi radenými za sebou, Motyčky (okr. Ban. Bystrica), polovica 18. stor. — Spišský banícky dom s vchodom do izby a komory cez priechodnú sieň (vorhaus), v ktorej stálo ohniisko a varilo sa, Nálepkovo (okr. Spiš. Nová Ves), druhá pol. 18. stor. — Kremnický banícky dom so spacími komorami na podlaží a skladovacími priestormi (seno) v podkrovi, Kremnica (okr. Žiar n. H.), datovaný na pivničnom portáli rokom 1593 (stav pred rekonštrukciou).

Rybárpole, na Pohroní Podbrezová, na Spiši Krompachy, v Bratislave Petržalka, Aulisel (dnešný Starý Háj), Patrónka, Dynamitka, Klingerovka; začiatkom 20. stor. v Bratislave železničarska kolónia, Danubiuska, v Žiline a Trenčíne kolónie pri textilkách; v tridsiatych rokoch v Bratislave Ružinov, Trnávka, Nová Doba, Unitas, na severnom Slovensku Svit, kolónia v Matejovciach a pod.

Za najstaršie robotnícke sídla a robotnícke bývanie považujeme osady a domy baníkov, z ktorých sa v priebehu 19. stor. vyvinul jeden druh robotníckeho bývania. Ikonografia a zachované datované objekty dokladajú špecifickosť baníckych domov a banického bývania od 16. stor., aj keď podľa analogických foriem známych v cudzine možno usudzovať, že typove sú tieto domy staršie (obr. 21–23). Špecifickosť baníckych domov a vôbec banického bývania a urbanistiky baníckych sídiel spočíva v baníckom práve, ktoré baníkom zaručovalo v blízkosti bane nárok na vlastný dom, záhradku a malé hospodárstvo, čím sa baníci stávali samozásobiteľmi. Diferenciácia práce v baniach ako i špecifickosť banického podnikania, ktoré u nás prvé nadobúdalo znaky raného kapitalizmu, pomerne zavčasu spôsobilo rozdiel v majetnosti baníkov, čo sa odrazilo i v bývaní, odevu a spôsobe života. Pre námezdné pracujúcich baníkov, ktorí nemali vlastný dom, banícke mestá z podnetu baníckych komôr zriaďovali nájomné byty.²²

Podľa spôsobov a doby banického osídlenia a druhu baní vyvinulo sa na Slovensku niekoľko typov banického domu, ktorý v porovnaní s poľnohospodárskym domom má zložitejšiu dispozíciu blízku zemianskym a remeselníckym domom patričných oblastí. Medzi takéto špecifické oblastné typy patrí dvojpodlažný dom so spacími komorami z okolia Kremnice, vysoko podpivničený dom so skladovými priestormi v prízemí a obývacími priestormi na poschodí z okolia Banskej Bystrice a Banskej Štiavnice, dom s ústredným pitvorom a po bokoch symetricky umiestnenými izbami a komorami (Boce, ale i Nová Baňa, menšie domy na Starých Horách, Donovaloch), dom so vstupnou sieňou, v ktorej sa varilo a z ktorej sa išlo do izby a komory (Spiš), alebo i dom s priestormi radenými za sebou (Gemery) (obr. 21–23). Mnohosť a diferenciáciu priestorov banického obydľia (obývacie, spacie, skladové, hospodárske) pod jednou strechou, možno dať do súvislosti nielen s pôvodom baníkov a s prírodnými podmienkami baníckych sídiel, ale i s baníckym právom mať vlastný dom so záhradou a malým poľnohospodárstvom, hlavne však s diferencovaným životom baníckych rodín (odlišný cyklus práce a odpočinku tých členov, ktorí pracovali v bani a tých, čo ostávali doma a zastávali domáce či hospodárske práce). V pôvodnej forme a funkcii, pre ktorú jednotlivé miestnosti postavili v 16.–18. stor., ojedinele pretrvali do po-

²¹ FEKETE, Š.: c. d., s. 24–25. — HAPÁK, P.: K priemyselnému vývoju Horehronia od konca 18. storočia do roku 1918. Slov. Národop., 13, 1965, s. 172–191. — KOVAČEVIČOVÁ, S.: Z Reussovho rukopisu o histórii Hroncov. Slov. Národop., 2, 1959, s. 277–314. — Bratislava. Životné prostredie, bývanie a vkus širokých vrstiev ľudových prímestských osád v posledných storočiach. Výskum k 30. výročiu oslobodenia mesta

Bratislavy, uložený v dokumentačnom oddelení NÚ SAV. — KRÓFTA, I.: Zemepisný prehľad Horehronia. Slov. Národop., 13, 1965, s. 224–234. — RATKOS, P.: Osídlenie a hospodársky vývoj Horehronia do začiatku 18. storočia. Slov. Národop., 13, 1965, s. 135–171. — SCHULPE, Gy.: Socialreform-Bewegung. Pressburg 1901, s. 30–44. ²² Boli takéto napr. v Geluici, Banskej Štiavnici, Kremnici. Stáli obyčajne na periférii mesta.

24. V banických lokalitách delením a dedením jednotlivých priestorov domu sa vyvinulo viacej obytných buniek pod jednou strechou, Kunešov (okr. Žiar n. H.), stav z 30. rokov 20. stor.

lovce 20. stor. na periférii banských miest (Kremnica) alebo i v odľahlých banických dedinách (Staré Hory, Kunešov, Vyšný Medzev, Nálepkovo, Rejdová). Väčšina ich však prežila v prestavaných derivátoch, v ktorých každú väčšiu miestnosť obývala jedna banícka alebo robotnícka rodina. V priebehu posledného storočia sa z týchto veľkých horizontálne a často i vertikálne členených domov vyvinulo bývanie, v ktorom pod jednou strechou v jedno- až trojpriestorových bytových bunkách bez ohľadu na ich predchádzajúcu funkciu žilo spoločne viaceré rodiny (obr. 24). V mestách takýmto druhom bývania boli pavlačové byty, ktoré sa vyvinuli prestavbami pauperizovaných meštianskych domov a palácikov (obr. 25–26).

V bývalých poľnohospodárskych dedinách ležiacich v blízkosti priemyslu začali

pre robotnícke rodiny upravovať priestory v dvoroch, čím vznikli hĺbkové zastavané dvory, ktoré dodnes charakterizujú periférie našich miest (obr. 27).

Okrem takýchto bytov existovali aj hromadné ubikácie slobodných robotníkov a robotníčok, tzv. šandy.²³ Aj tento spôsob bývania má okrem medzinárodného barokového typu robotníckych nocľahární a mestských nocľahární chudoby aj svoje domáce korene. Sú nimi hromadné ubikácie baníkov pri vzdialených šachtách, tzv. krámiky, ako aj hromadné bývanie drevo-rubačov v blízkosti rúbaniska a uhliarov v blízkosti páleniska (tzv. koliby). Spoločným znakom týchto jednopriestorových stavieb bol spôsob bývania, varenie na ohnisku a spánok na pričiach. Archiválne doklady takéto banícke ubikácie v Gemeri a Spiši od konca 16. stor. (1590 pri

Dobšinej) a pamätníci o nich hovoria do začiatku 20. stor.²⁴

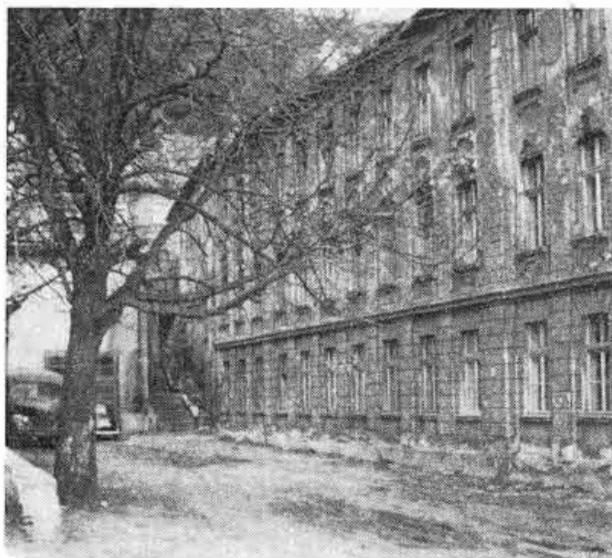
Pri podnikoch vznikali robotnícke nocľahárne hlavne pre týždňovkárov a sezónarov. Zriaďovali ich na rôznych miestach napríklad nad podnikovým konzumom, krčmou (Žakarovce), vo väčších izbách domov, na podstreší robotníckych nájomných bytov, v starých opustených úradníckych bytoch i v opustených hospodárskych a administratívnych podnikových priestoroch. Stavali ich aj samostatne, a to tak, že dve alebo štyri priestory, v ktorých stáli prične, spájaj ústredný pitvor, v ktorom boli ohniská na varenie. No v takýchto ubikáciách (napr. Mlynky) bývali podľa potreby aj robotnícke rodiny. Zásadou bolo, že slobodní nebývali v jednej izbe s rodinami. Medzi rodinami sa obytný priestor delil takto: popri stenách stáli posteľe a stoličky, ktoré používali jednotlivé rodiny, stôl a ohnisko v izbe alebo pitvore boli spoločné. Používali ich podľa dohovoru, čo sa v záujme pokoja rešpektovalo.²⁵

Koncom 19. stor. vznikali aj kolónie jednoizbových robotníckych bytov, ktorých znakom bolo, že popri sebe pod jednou strechou bolo niekoľko obytných buniek. Na rozdiel od nájomných baníckych bytov, ktoré vznikali v predchádzajúcich storočiach a opierali sa o miestne stavebné tra-

²³ MJARTAN, J.: *Ludové stavitelstvo*. In: *Banícka dedina Žakarovce*. Bratislava 1956, s. 187–190. — KOSTKOVÁ, A.: *Život baníkov v obydliach zvaných krám v oblasti Gemera a dolného Spiša*. *Slov. Národop.*, 11, 1963, s. 499–524.

²⁴ Pozri *Súpis hlavných priemyselných centier, jednotlivých druhov podnikov a robotníckych kolónií v 19. a začiatkom 20. stor.* — KOSTKOVÁ, A.: c. p. — *Maľba z roku 1521 v Rožňave*. — Ústne informácie J. Vozára, HÚ SAV.

²⁵ *Vlastné výskumy na Spiši a Gemeri v roku 1958*. — MJARTAN, J.: c. p., s. 173–174, 221–225. — MJARTAN, J.: *Bývanie bezzemkov a robotníkov na Horehroní*. *Slov. Národop.*, 18, 1970, s. 223–242. — TEN ISTÝ: *Ludové stavitelstvo*. In: *Horehronie II*. Bratislava 1974, s. 58–63. — PIŠUTOVÁ, I.: c. p., s. 104–109.

25–26. Bývalú továreň na vatú premenili v druhom desaťročí 20. stor. na pavlačový dom zvaný Vata, ktorý obývali zväčša robotnícke rodiny. Bratislava, Podhradské nábrežie, č. 48 (dnes demolané).

27. V blízkosti priemyselných centier hospodárske budovy poľnohospodárskych a remeselníckych domov prestavovali na byty. Rača (dnes predmestie Bratislavy).

dície, byty týchto robotníckych kolónií vo vnútornej dispozícii i vonkajšej úprave vykazovali určitú medzinárodnú uniformitu. Pre majstrov a úradníkov boli určené náročnejšie byty, ktoré mali jednu až tri izby, kuchyňu, komoru a predsieň. Tieto komory boli viacúčelové. Používali ich nielen ako skladové priestory, ale spávali v nich i odrastené deti a často ich prenajímali slobodným, lepšie plateným robotníkom, ktorí nechceli bývať v šalandách. Pri týchto bytoch, ak to poloha domu dovoľovala, boli aj záhradky.²⁶ Charakteristickým pre tieto kolónie bolo, že nemali kanalizáciu, ba často ani vodovod a sanitárne vybavenie bolo mimo domu, čím sa pochopiteľne investície stavebníkov znížili.

Ak byty vznikali spolu s výstavbou nových podnikov, riadila sa výstavba celku určitými urbanistickými zásadami. Výrobný komplex ležal v blízkosti dopravnej tepny (starej hradskej, železničnej trate alebo splavnej rieky) i v blízkosti zdrojov, ktoré dodávali energiu (elektrickú, vodnú, parnú), aj v blízkosti potokov a riek, ktoré začali fungovať ako stoky odpadu. V časti, ktorá ležala v blízkosti podniku, dominovala budova administratívy. Byt riaditeľa oddeľoval od prevádzkových budov park alebo záhrada. Blížšie k týmto ústredným budo-

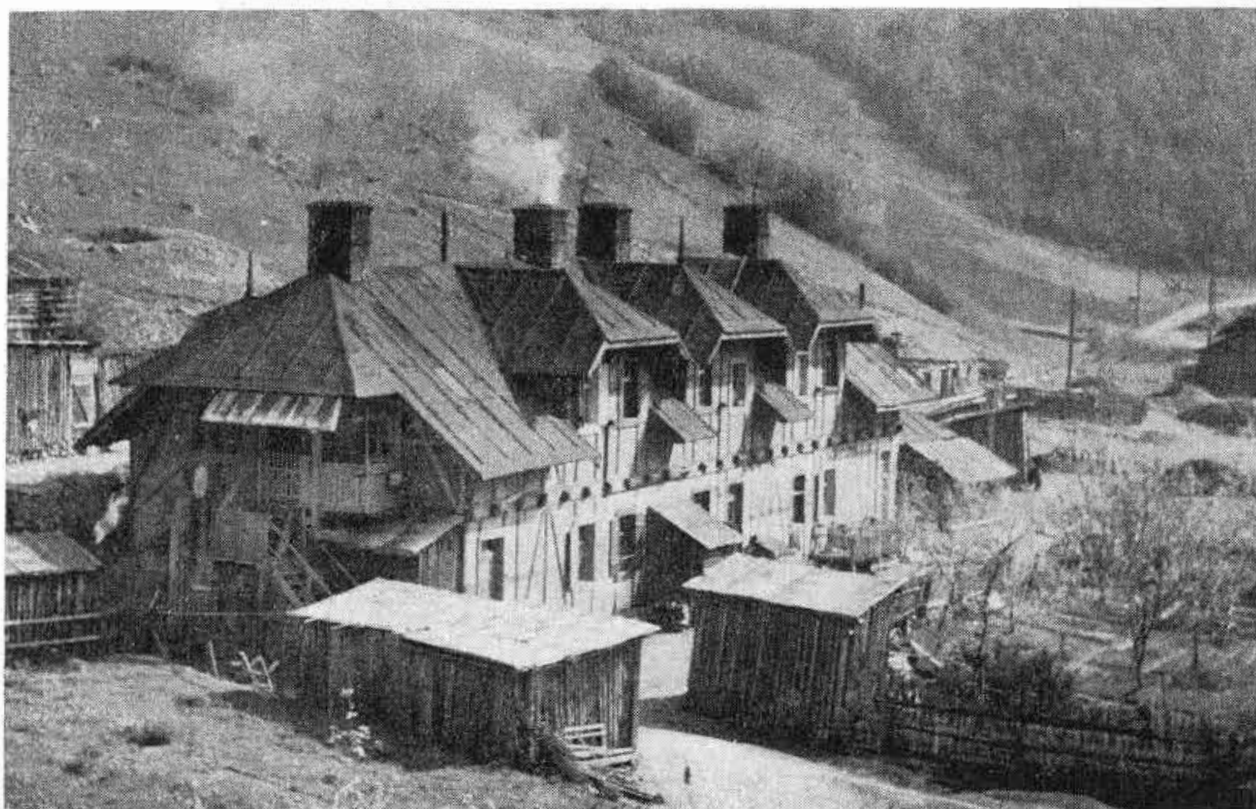
vám stavali náročnejšie byty pre úradníkov a majstrov. Na zastrčených a menej hodnotných miestach (v blízkosti trate, odpadových vôd) stáli byty robotníkov a hromadné ubikácie. Ak bola osada väčšia alebo stála samostatne, zriadili tu podnikový obchod, krému aj ambulanciu a kostol. Niektoré väčšie závody pod tlakom robotníckeho hnutia budovali už v 19. stor. aj detské a športové ihriská, školy. No týchto bolo veľmi málo a sústreďovali sa hlavne v Bratislave. Teda v urbanistike a vybavenosti bytov sa uplatnilo striktné triedne hľadisko.²⁷

Hlavným kritériom výstavby podnikových robotníckych bytov bola hospodárnosť, preto stavitelia hľadali na výstavbu najlacnejšie pozemky i také stavebné postupy, ktoré umožňovali pod jednou strechou umiestniť čím viac obytných buniek. Podniky, ktoré vznikali na základe investícií zahraničného kapitálu, mali svojich staveiteľov, ktorí svoje internacionálne projekty prispôbovali miestnym podmienkam a spôsobom bývania. A pretože bývanie v Uhorsku stálo na nižšom stupni ako v Nemecku, Rakúsku, odkiaľ stavitelia

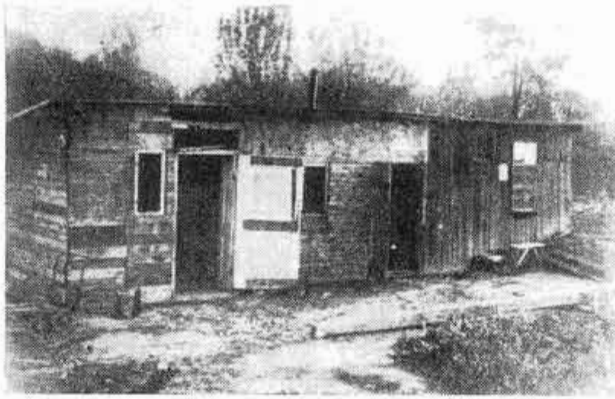
²⁶ Podobný vývin zaznamenalo bývanie robotníkov aj v priemyselne vyspelých krajinách, no jednotlivé fázy prebehli včasnšie a byty, ktoré začiatkom druhej polovice 19. stor. pre robotníkov a baníkov stavali, boli viacpriestorové. Bývanie v šalandách a v komorách bolo aj tu zvykom. Robotnícke byty s vodovodom a kúpeľňou, s dvoma-troma izbami a komorou stavali už v dvadsiatych rokoch nášho storočia. LANGE, I.: *Formen und Entwicklung des Bergmannshauses von Anfängen bis zur Gegenwart*. In: *Arbeit und Volksleben*. Göttingen 1967, s. 67–81.

²⁷ Takúto urbanistiku malo napríklad Rybárpole (časť Ružomberka), kde každá časť mala i svoje pomenovanie: Malé domky, Veľké domy, Neudorf a i.

V Bratislave koncom 19. stor. mala Klingerova textilka okrem bytov pre 100 rodín i detské ihrisko a vlastný kúpeľ, Černová fabrika vlastnila vlastné športové ihriská a usporadúvala večerné kurzy, Stollwerk mal ihriská a byty, Siemensove elektropodniky vlastnú učňovskú školu a športové ihriská.

28–31. Robotnícka kolónia v Podbrezovej (okr. B. Bystrica), postavená r. 1898. Každý dom mal jeden dvojizbový a jeden jednoizbový byt (bez hygienického vybavenia). — Robotnícke jednoizbové byty (štyri spojené chodbou, bez hygienického vybavenia), Rybárpole (okr. Lipt. Mikuláš), postavené po r. 1890. — Kolónia Zuzana v Zakarovciach (okr. Spiš. Nová Ves), postavená okolo r. 1902. Jednoizbové byty mali samostatné vchody zvonku. V podstreší hromadné ubikácie pre robotníkov. — Železničiarске byty a slobodáreň v Železničiarскеj ulici v Bratislave z prelomu 19. a 20. stor.

32. V dobe krízy a nezamestnanosti v 30. rokoch 20. stor. vznikli v petržalských štvrtiach Starý Háj (Aulissel) a Ovsíšte núdzové baraky (vyše 60 % celkového bytového fondu).

prichádzali, náročnejšie projekty upravovali v zmysle uhorských tradícií. Takýmto spôsobom sa stalo, že robotnícke sídliská stáli na bývalých zasypaných močarínach (Mlynské Nivy v Bratislave) na zaprášených a zadymených miestach blízko tratí, pri zapáchajúcich odpadových vodách a že boli postavené z materiálov na Slovensku netradičných (hrazdením, z červených neomietnutých tehál a pod. (obr. 28–31). V zmysle hospodárnosti a zlacnenia nákladov staviteľa používali určitú normu dvier, okien, ľahké strešné konštrukcie a krytinu. Aj týmito vonkajšími znakmi sa robotnícke kolónie líšili od individuálne postavených tradičných domov miestnych remeselníkov a poľnohospodárov. Čoskoro však tieto vonkajšie znaky sa v určitých modifikáciách začali prenášať aj na individuálne stavby, čo možno sledovať v zmiešaných poľnohospodársko-priemyslových oblastiach (napr. v strednom Liptove, v Petržalke a pod.).

Robotnícke kolónie, ktoré vznikali na rôznych miestach a patrili tým istým podnikom, spájala určitá uniformita, čo vyplývalo z toho, že podniky ten istý typ v rôznych variáciách stavali všade, kde to vyžadoval ich záujem, bez ohľadu na oblasť a miestnu stavebnú tradíciu. Podľa

vonkajších znakov bolo možné donedávna rozoznať, ktoré byty postavila Klingerova textilka, ktoré nemecké Siemensove závody, rakúske a nemecké železiarne, Rimamuránska spoločnosť alebo uhorské a rakúske železničné spoločnosti (obr. 28–31). Kým vonkajší vzhľad a vybavenosť kolónii určoval z hľadiska spoločenskej diferenciácie a ekonomiky staviteľ (obyčajne cudzí architekt) a stavebník (majiteľ závodu), vlastný život v týchto osadách sa utváral na základe tu žijúcich robotníckych rodín i na základe pôsobenia robotníckych spolkov. Požiadavky už organizovaného robotníckeho hnutia si postupne vyžiadali vznik ďalších priestorov, a to robotníckych izieb, domov a sál (obr. 33).

Život v týchto robotníckych kolóniách sa odlišoval od života okolitých starých robotníckych a remeselníckych dedín i mestiečiek nielen domami a urbanistikou, ale samým princípom. V kolóniách žilo obyvateľstvo rôznych národností, pochádzajúce z rôznych končín, ktoré sa rečovo často ťažko dorozumievalo. Spoločným putom bola závislosť od práce v podniku, ktorému často patril nielen nájomný byt, ale i obchod, v ktorom nakupovali najdôležitejšie potreby. Veľká časť tohto obyvateľstva nevlastnila okrem pracovnej sily nič, všetci boli odkázaní na nákup životných potrieb za zarobenú mzdu. Pretože zárobky boli veľmi malé, vystačili len na obstaranie najnevyhnutnejšieho a najlacnejšieho tovaru. Hroziaca nezamestnanosť a s tým súvisiace sťahovanie za prácou, ako aj stály materiálny i priestorový nedostatok

²⁸ NOSÁĽOVÁ, V.: Ľudový odev v Helpe a Pohorelej. Bratislava 1957. — TÁ ISTÁ: Ľudová výšivka na Horehroní. Slov. Národop., 13, 1965, s. 308–321. — TÁ ISTÁ: Odev. In: Horehronie II. Bratislava 1974, s. 182–183. — Vlastné výskumy v prímestských osadách Bratislavy v rokoch 1973–1975 uložené v dokumentačnom oddelení NÚ SAV.

nútil rodiny zriecť sa všetkých drobností, ktoré okrášľovali a spríjemňovali život tým, ktorí dochádzali do fabriky robiť z dedín, kde vlastnili polia a lúky.²⁸ Byty a odev mnohých robotníckych rodín v týchto kolóniách boli viac ako biedne. Často nakupovali najlacnejšie priemyselné a remeselnícke výrobky, ktoré im za nepomerne vysoké ceny ponúkali podnikové i súkromné obchody, no kupovali aj staré odložené formy odevu a nábytku v mestských starinárskych obchodoch. Výber tohto tovaru sa dial na základe racionalizácie života a individuálneho vkusu kupujúceho, zväčša podmieneného finančnými možnosťami, nevyhnutnými potrebami, ale i súčasnou mestskou módou. A tieto kritériá postupne zatlačovali do pozadia dožívajúci tradičný vkus, ktorý si robotnícke rodiny doniesli zo svojich rodných dedín a mestečiek. A spätne zasa zariadenia bytov mestskej periferie obývanej robotníkmi, odevné formy a textilie tu obľúbené začali ovplyvňovať život tých dedín, odkiaľ sa chodilo za robotou do miest.²⁹

Otázka životného prostredia robotníckych štvrtí bola však najkritickejšia v obdobiach kríz a nezamestnanosti. Dôkazom tohto stavu je napríklad petícia bratislavských robotníčok z Podhradia mešťanostovi z roku 1914, keď väčšina mužov bola už na fronte. Z tohto dokumentu sa dozvedáme, že za jednoizbový byt (izba a kuchyňa, často však len izba) sa platilo od 150 do 200 korún. Pretože byty mali nedostatok svetla a vzduchu, ľudia z nich za dňa utekali a doma zamknuté ostávali malé

²⁸ Pozri stať o kultúre v Gemeri, v Liptove, na Orave.

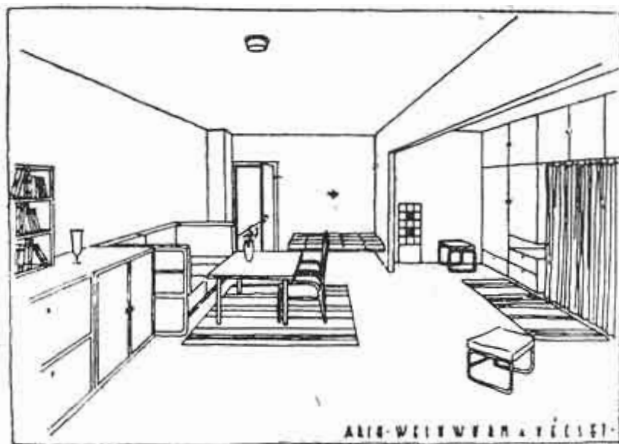
³⁰ LEHOCKÝ, V.: Bratislavské robotnícke ženy v krízových rokoch pred polstoročím. In: Pieseň o Bratislave. Bratislava 1975, s. 45.

³¹ FEKETE, Š.: c. d., s. 27–31. — Vlastné výskumy v bratislavských predmestiach z rokov 1973–1975.

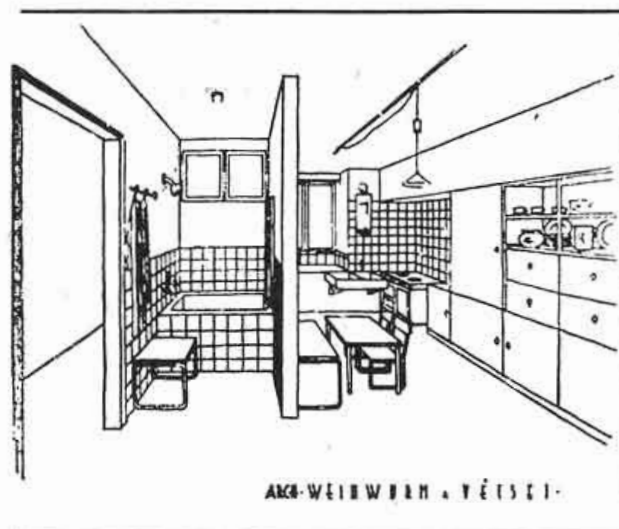

33. Robotnícky dom v Bratislave na Dunajskej ulici, č. 40, ktorý bol od šesťdesiatych rokov minulého stor. politickým a kultúrnym strediskom bratislavských robotníkov. Stav zo začiatku 20. stor.

deti. Ženy žiadali zlepšenie bytovej otázky, zlacnenie bytov a pre deti škôlky a ihriská.³⁰ Na vidieku, u robotníkov dochádzajúcich za prácou z dedín, obývajúcich rodičovské domy, nezamestnanosť znamenala stagnáciu a úpadok bývania, čo sa prejavilo preľudnotením bytov, na čo sme už poukázali, a využívaním hospodárskych dvorových traktov na bývanie. V mestách a robotníckych štvrtiach, keď robotnícke rodiny nemali z čoho platiť nájomné, hľadalo sa východisko v stavbe provizórií. Takéto provizórne baraky vznikali na podradných pozemkoch, ktoré ako nerentabilné obce dávali na tieto ciele k dispozícii alebo si ich rodiny za lacný peniaz odkupovali (napr. v Bratislave miesto, kde sa pálili smeti zvané Pálenisko, záplavové oblasti v Petržalke, Ovsišti, Starom Háji a pod.).³¹

34.—37. Robotnícka kolónia pri smaltovni v Matejovciach (okr. Poprad). — Architekti Weinwurm a Vécsei vyprojetovali pre sídlisko Unitas nielen byty, ale aj účelové zariadenie — 30. roky 20. stor.

Ironizujúce názvy, ktoré sami obyvatelia týmto kolóniám dávali, napr. v Petržalke Psia kolónia alebo Elyzeum, prezrádzajú úbohosť prostredia. Jednopriestorové obydľia boli zbité z odpadových dosák, postavené z hliny, dreva vyplaveného Dunajom a plechu sudov. Priestory sa rozširovali podľa potrieb a hlavne možností rodiny, takže jedno obydľie bolo postavené i z troch materiálov v troch úrovniach, čo prezrádzali hlavne druhy a výšky striech (obr. 32). Počas druhej svetovej vojny časť týchto sídlisk zmizla, no aj tak štatistika z roku 1946 uvádza, že v Petržalke bol

17,5 %, v Starom Háji (Aulissel) 63,2 % a v Ovsišti 74,5 % núdzových domov. Zariadením týchto barakov, ktorých priestor nepresahoval 16 m², bola jedna posteľ, sporák, a niekoľko stoličiek.³²

Závody a mestá pod tlakom silnejúceho robotníckeho hnutia i celkového zaostávania bývania v buržoáznej republike za celoeurópskym štandardom sa usilovali v tridsiatych rokoch postaviť byty, ktoré mali rešpektovať základné požiadavky hygieny človeka žijúceho v sídliskách. Myšlienky sa chopili pokrokoví architekti, ktorí vyprojetovali samostatné domky i veľké

viacpodlažné činžiaky na základe pozorovania života a potrieb robotníckych rodín i života v mestských aglomeráciách, kde pospolu na malom mieste žilo viacej od seba nezávislých rodín. Zistili, že život rodiny, ktorej dospelí členovia, vrátane matky, odchádzajú za zárobkom na celý deň mimo domu a večer sa schádzajú k spoločnému stolu, prebieha ináč ako v roľníckych rodinách. Preto stredom domu alebo bytu urobili kuchyňu, v ktorej sa sústreďoval život robotníckej rodiny. Izby boli určené na spanie a odpočinok. V byte bolo miesto aj na dielňu a sklad. Hygienické vybavenie a možnosť vykurovania všetkých priestorov mali uľahčiť život v dome. Samostatný prístup z ulice alebo schodišťa do každého bytu mal odstrániť príčiny svárov, ktoré sa vyskytli pri používaní predsiene a často i kuchýň viacerými rodinami. Po vzore výstavby našich malých miest radili obytné bunky popri sebe, čím vznikla hustá radová výstavba (Ružinov, Trnávka). A späť zase proporcie a vybavenosť týchto bytov pôsobili na individuálnu výstavbu mestskej periferie i blízkych dedín. Jednotlivé byty vybavené kúpeľňami, kuchyňami a splachovacím záchodom umiestňovali i do poschodových domov, čím sa ušetrilo stavebné miesto i náklady na inžiniersku sieť (Unitas, Nová doba). Vznikali však aj sídliská, v ktorých boli jednotlivé byty situované v záhradkách, ktorých opatera sa mala stať protipólom práce pri stroji (Ľudová kolónia v Bratislave, Svät, Partizánske, Matejovce)³³ (obr. 34—37).

38. Až po r. 1948 na základe vymožeností socialistického zriadenia sa uskutočnila prestavba bytového fondu pracujúcich na Slovensku v zmysle funkčnosti bývania, ekonomiky výstavby; Rača, sídlisko podniku Meopta.

Doplňky do týchto bytov začali v zmysle účelovej krásy tvoriť avantgardní návrhári a propagovali ich rôzne umelecké časopisy.³⁴ Byty a domy určené robotníckym málokedy mohli obývať robotnícke rodiny vzhľadom na výšku nájomného alebo splátok. Sťahovali sa do nich administratívni úradníci a majstri patričných závodov. Preto ani predmety dennej potreby vytvorené v zmysle novej účelovej krásy pre svoju exkluzívnosť neprenikli do robotníckych rodín. No jednako toto predvojnové úsilie malo svoj zmysel. Po roku 1945, keď sa začalo s plánovitou výstavbou sídlisk pri závodoch a s produkciou tovaru pre široké vrstvy, bolo na čo nadviazať.³⁵

³² FEKETE, Š.: c. d., s. 31—33.

³³ GROSS, K.: Problémy výstavby súkromných rodinných domčekov na Slovensku. I—II. Štúdiálna úloha SSA, s. 98—122. — KUSÝ, M.: Architektúra na Slovensku 1918—1945. Bratislava 1971, s. 59—60. — LANGE, I.: c. d., s. 81—82.

³⁴ V Prahe to bola predajňa Družstevní práce a umelci združení okolo nej a časopisu Umelecký měsíčník D.

³⁵ Na tieto tendencie nadväzovali najmä výtvarné komisie pri Textilnej tvorbe, umeleckých spolkoch a rôznych ministerstvách. Ich úlohou bolo v zmysle účelovej krásy dbať na výtvarnú hodnotu strojovej a ručnej výroby. Prvé nové štvrte a typy v nich postavené nadviazali na skúsenosti avantgardných architektov z predchádzajúceho obdobia (napr. sídlisko HBV Rača, sídlisko pri Ústí nad Oravou a pod.).

No trvalo pomerne dlho, kým nové tendencie, známe v architektúre, úžitkovom umení i priemyselnom výtvarníctve pod pojмами funkcionalizmus, úžitková krása zvíťazili a postupne sa začali uplatňovať aj medzi širokými ľudovými vrstvami. Nemalú zásluhu má na tom aj celkový trend našej bytovej i verejnej výstavby, ako aj výroba spotrebného tovaru, čo všetko súvisí s plánovitým rastom životnej úrovne za socializmu a so socialistickou výchovou človeka.

Domnievame sa, že aj napriek teritoriálnej a problémovej parciálnosti nášho sledovania, predsa sa môžeme odvážiť dedukovať určité závery a vysloviť, prečo staré i novšie priemyselné centrá na Slovensku v druhej polovici 19. a začiatkom 20. stor. charakterizuje vkusová strohosť a nakofko a prečo sa pri vzniku nových vkusových noriem uplatňovali domáce tradície a internacionálny univerzalizmus.

Poznali sme, že v začiatočnom štádiu robotníckej rodiny žili na základe tradícií prostredia, z ktorého rodiny pochádzali (poľnohospodárskeho, roľníckeho, baníckeho). K podstatným zmenám dochádzalo vtedy, keď rytmus života v nových pracovných kolektívoch pri nových druhoch strojovej práce nadobudol prevahu nad starými tradíciami. K takýmto zmenám dochádzalo rýchlejšie a prudšie tam, kde robotníckej rodiny žili v samostatných sídelných formáciách, akými boli robotnícke kolónie a robotnícke mestské štvrte. Zmeny, ktoré nastávali v práci a živote, nepôsobili na utváranie vkusu priamo, ale cez vedomie jednotlivcov, ktoré sa postupne formovalo pod vplyvom silnejšieho robotníckeho hnutia. Rozdiely medzi kultúrou, životným prostredím a vkusom robotníkov a väčšiny roľníkov a malých remeselníkov, ktorí ostávali pracovať na rodičovských poliach a v rodičovských dielňach, pramenil u nás

od pol. 19. stor z týchto základných rozdielov: Robotníci a ich rodiny nevlastnili výrobné prostriedky a nadhodnotu ich práce si privlastňoval podnikateľ, kým roľníci a malí remeselníci pracovali vlastnými nástrojmi, na vlastnom majetku, vo vlastnej dielni a z nadhodnoty svojej práce živili svoje rodiny, prebytky sa usilovali odpredať na trhu. Rytmus práce robotníkov určoval stroj, podnikateľ a trh, rytmus práce roľníkov a remeselníkov príroda a práca primárnymi nástrojmi ovládanými a poháňanými ľudskou silou, zvieratmi prípadne vodou. Život robotníkov v nových pracovných kolektívoch a nové utvárajúce sa spoločenské vzťahy oslabovali viazanosť na staré tradičné rodinné, dedinské, oblasťné, etnické zväzky a vytvárala sa nová súdržnosť prameniaca z pracovných kolektívov a obrany práv. Konkurenčný boj a úsilie po zvýšení obratu viedla podnikateľov na jednej strane k zavádzaniu technicky náročných a výkonných strojov, na druhej strane k stupňovaniu vykorisťovania. Robotníci sa postupne usilovali pochopiť zákonitosti strojovej výroby. Toto úsilie viedlo k zvyšovaniu kvalifikácie a k rozvíjaniu rozumových schopností a vedomostí. Nízke mzdy a vysoké ceny spotrebného tovaru viedli robotníckej rodiny k premyslenému nákupu toho, čo bolo potrebné na bývanie, odievanie a stravovanie. A tak postupne sa pokladalo za pekné to, čo z racionálnych dôvodov bolo pre život potrebné. V čase nezamestnanosti a kríz táto tendencia mala za následok vkus poznamenaný núdzou. Internacionálnosť podnikového kapitálu a trhu, ale i internacionálnosť robotníckeho hnutia viedli k tomu, že zracionalizované životné priemyselne vyrobené potreby nadobúdali čím ďalej tým viac charakter univerzálnej funkčnosti, v ktorej neboli určujúce ruka tvorcova, primárny charakter materiálu a potreby, ale stroj, trh, zárobok a nevyhnutnosť životných potrieb.

Na Slovensku však vzhľadom na nerozvitosť kapitalizmu a jeho kolísavý charakter bolo typické, že nad počtom robotníkov žijúcich v kolóniách a mestách prevážovali tí, ktorí za prácou denne, týždenne alebo sezónne dochádzali, ostávali bývať v rodičovských domoch a dedinách a vlastnili malé hospodárstvo. Toto obrábali ich rodinní príslušníci (zväčša ženy) a oni vo voľnom čase. Preto i vkusové normy týchto pracujúcich boli viazané väčšmi na domáce tradície ako tých, ktorí i so svojimi rodinami bývali v kolóniách a mestách. Postupne aj v rodinách týchto kovorolníkov dochádzalo k zmenám, ktoré boli však poznačené bipolaritou starého i nového pracovného prostredia a práce, čo vyústilo do existencie dvoch vkusových noriem popri sebe. Postupne sa však tí, čo odchádzali za prácou do priemyslu, stali sprostredkovateľmi nových technických vymožeností (stavebných materiálov, strojov) a vkusových tendencií spojených s novou účelovosťou. A práve cez týchto svojich členov

sa domáci kolektív učil chápať vlastnosti nového zariadenia, oblečenia, spôsobu zdržiavania sviatkov a pod. Na druhej strane však zase domáce tradície, stály styk s prírodou, ktorý existoval bývaním na vidieku a prácou v poľnohospodárstve, boli tými katalyzátormi, ktoré u nás zabránili nivelizovaniu kultúry širokých ľudových vrstiev do tej miery, ako sa to stalo na prelome storočia a prv v priemyselných západoeurópskych štátoch.

V dôsledku týchto skutočností sa nazdáme, že charakter kultúry širokých vrstiev ľudových na Slovensku v posledných sto päťdesiatich rokoch neurčovala len kultúra roľníkov a remeselníkov, ako sa to zvyčajne tvrdí, ale i život a kultúra robotníkov. Vo vkuse a tvorbe životného prostredia to znamená na jednej strane úsilie prekonať tradície racionalizmom a novou účelovosťou, na druhej strane prichádzajúci univerzalizmus a funkčnosť pretvoriť domácim tradičným cítením.

Autori fotografií

Š. Fekete, SÚPSOP, Bratislava: 38, 39.
F. Hideg, Bratislava, SAV: 4, 36.
J. Kanka, Bratislava: 26.
S. Kovačevičová: 12, 13, 23, 24, 27, 33, 41, 42, 46.

J. Mendel, Martin: 29.
J. Müller, Rožňava: 25.
A. Paul, Praha: 28.
SÚPSOP, Bratislava: 8, 9, 14, 15, 31, 32.
T. Ševčíková, Bratislava, SAV: 1, 2, 3, 5, 6, 7, 10, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 30, 34, 35, 43, 44, 45.

ZÁKLADNÉ ÚDAJE O PRIEMYSLE, DOPRAVE NA SLOVENSKU V 19. A ZAČIATKOM 20. STOROČIA

Doklady pochádzajú zo základných demografických a historických diel, akými sú: Slovenská vlastiveda. Bratislava 1944; Slovensko. Lud 3/1. Bratislava 1974, najmä state: HANZLÍK, J.: Vývoj obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1869—1961, s. 345—371. — VEREŠÍK, J.: Skladba obyvateľstva podľa pohlavia a veku, s. 372—403. — Sociálna skladba, s. 404—411. — Ekonomická aktivita obyvateľstva a príslušnosť k hospodárskym odvetviam, s. 412—426. — Vzdelanie obyvateľstva, s. 427—439. — MAZÚR, E.: Národnostné zloženie, s. 440—462. — STODOLA, E.: Prelom. Praha 1933. — Údaje, ktoré uvedená literatúra uvádza v súvislosti s rôznymi okolnosťami sme usporiadali chronologicky, čím vyniká i kolísavosť priemyselného vývinu za Uhorska i za buržoáznej republiky.

Roku 1869 bolo v 16 župách Uhorska zamestnaných v poľnohospodárstve 876 000 osôb, v priemysle a výrobe 149 000, to znamená na 100 roľníkov pripadlo 17 osôb zamestnaných v priemysle a výrobe. Z toho 91 000 robotníkov pracovalo v 58 000 podnikoch, čo znamená, že v 100 podnikoch pracovalo 120 robotníkov.

Roku 1880 pracovala už v Uhorsku jedna tretina v priemysle a remeslách a dve tretiny v poľnohospodárstve.

Roku 1890 podľa údajov bratislavskej Obchodnej a priemyselnej komory najväčšia koncentrácia priemyslu bola v Uhorsku popri Budapešti v Bratislave. Pracovalo tu 50 podnikov, pričom 29 malo 100—500 zamestnancov. Ďalšie údaje uvádzajú, že v Bratislave bolo zamestnaných v priemysle 16 194, v Žiline 1100, v Uhrovci 890, v Šuranoch 805, v Trnave 790, vo Vrútkach 540, v Martine 340, v Nitre 280, v Trenčíne 140 a v Nových Zámkoch 70 osôb.

V rokoch 1880—1890 v dôsledku zmien vo výrobe upadá remeslo. Väčšina remeselníckych dielní pracuje len s jedným tovarišom. Nadbytočné sily z radov remeselníkov i poľnohospodárov odchádzajú do priemyslu v blízkom okolí, na sezónnu prácu (napr. do Budapešti k stavebníctvu), do rakúskych, českých a maďarských baní alebo sa vysťahujú.

Roku 1880—1900 sa zo Slovenska vysťahovalo 130 000 ľudí, z toho z východného Slovenska v poslednom desaťročí 19. storočia 116 000. V týchto rokoch vlastnil maďarský a zahraničný kapitál na Slovensku 40 a slovenský 5 veľkých podnikov.

Štatistiky z roku 1884 udávajú, že v domácej výrobe bolo zamestnaných 106 000 osôb, z toho plátenuíkov 86 000, súkenníkov 12 000, ďalšie stovky a tisícky ľudí si zarábali výšivkárstvom, čipkárstvom, výrobou koberecov, halien, krpečov, drevárstvom, šindliarstvom, výrobou koženého tovaru a pod. Ďalšie údaje pochádzajúce z toho istého roku hovoria, že uhorský textilný priemysel kryl len 14 % spotreby, preto sa aj naďalej nepomáhala domácka výroba plátne. Vzhľadom na vznik tejto výroby koncom 18. stor., ako aj vzhľadom na priemyselnú výrobu textílií v Anglicku, Francúzsku, ale i v Čechách, bola domáca výroba plátne a súkna na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia anachronizmom.

V rokoch 1880—1900 bolo na Slovensku 75 % uhorského priemyslu. Železnice proti predchádzajúcemu desaťročiu, keď ich bolo 394 km, vzrástli o 830 km.

Rokom 1900 sa štatistické a demografické údaje vzťahujúce sa na Slovensko rozširujú. Ich presnosť však skresľuje skutočnosť, že údaje boli radené podľa vtedajších žúp. V jedenástich stoličiach s väčšinou slovenského obyvateľstva bolo 2518 obcí s priemerným počtom 818 obyvateľov. Na rozdiel od toho v dvadsiatich župách s prevládajúcim maďarským obyvateľstvom bolo 2650 obcí s priemerným počtom 2360 obyvateľov. V slovenských obciach prevažovali ženy nad mužmi (na 1000 mužov 1077 žien, v maďarských len 984 žien). Percento produktívneho a neproduktívneho obyvateľstva v slovenských a neslovenských obciach bol približne rovnaký (do 15 rokov 36—37 %, nad 15 rokov 55—57 %). Obytných domov bolo na Slovensku 309 510, čo znamená, že na jeden dom pripadalo 6,6 duší, v maďarských obciach 5,9, v chorvátsko-slovinských 5,7 a v rumunských 5,0 obyvateľov. Roľníkov bolo 65,7 % obyvateľstva, v priemysle a obchode bolo zamestnaných 22,1 % obyvateľov. Obchodná a priemyselná komora v Košiciach pre východné Slovensko udáva tento stav zamestnanosti v priemysle: 134 závodov, z toho v Košiciach zamestnaných v priemysle 6074, v Banskej Štiavnici 4300, v Podbrezovej 2775. Pri podnikoch v Kremnici, Krompachoch, Ružomberku, Banskej Bystrici a Zvolene sa neudáva počet zamestnaných osôb. V raste počtu zamestnancov na jeden podnik v rokoch 1900—1910 sa prejavila konjunktúra takto: textil — stav stúpol zo 150 na 220; v kožiarstve z 94 na 117, v papierníctve a celulóze

z 138 na 176, v sklárstve zo 127 na 150 a v chemickom priemysle zo 100 na 116.

Roku 1903 pripadalo na Slovensku na 100 ľudí 71,2 % znalých čítať a písať.

Roku 1910 v Bratislavskej župe bolo v priemysle zamestnaných 17 218 ľudí, v Spišskej župe 11 623, v Zvolenskej 10 428, v Trenčianskej župe 6107 a Liptovskej župe 5406 ľudí. V priemere však slovenské obyvateľstvo zamestnané v priemysle malo o 30 % nižšie platy ako maďarskí robotníci (Slováci zastávali zväčša nekvalifikované miesta).

Roku 1918 bola Československá republika hospodársky najsilnejším nástupníckym štátom bývalej rakúsko-uhorskej monarchie. S rozlohou 140 394 km² a s 13,6 mil. obyvateľov získala 21 % územia, 25 % obyvateľov a 75 % priemyselnej výroby. Na Slovensku bolo 18,6 % priemyslu Uhorska; v železiarstve 26,9 %, v drevárstve 20,2 %, v kožiarske 27,4 %, v textilnom priemysle 33,7 %, v papierníctve 51 %, v chemickom 17,7 %, v potravinárskom 15,1 %, v konfekčnom priemysle 5,8 %, v strojárstve 4,1 %, v polygrafii 1,9 %.

V rokoch 1921—1923 hospodárska kríza znamenala úpadok priemyslu a začala postupná dezindustrializácia Slovenska, čo sa prejavilo hlavne v železiarstve, baniach, hutách, v textile a v papierníctve. Priemysel na Slovensku v roku 1923 vzhľadom na rok 1921 poklesol o dve tretiny. Pritom hustota obyvateľov na Slovensku ostávala nezmenená, čo znamenalo 41—60 a 61—80 obyvateľov na km².

V roku 1927 možno hovoriť o určitej stabilizácii, čo sa prejavilo v rozvoji obchodu a remesiel, vznikli nové závody drevárske, stavebnícke, polygrafické a bane na hnedé uhlie.

Roky 1929—1934 predstavujú najväčšiu hospodársku krízu, ktorá postihla najmä najchudobnejšie okresy, kde zárobok plynul z drevárstva a železiarstva (r. 1933 najnižšia ťažba železnej rudy, r. 1931 vyhasína na 4 roky posledná pec).

Roku 1935 sa obnova výroby prejavuje vzrastom zamestnanosti hlavne v stavebníctve (železnice, cesty, mestá, vojenské zariadenia), rozširovaním strojárskych závodov v Považskej Bystrici, Dubnici, chemického priemyslu v Senici a Svite, rastom drevárskej ťažby, potravinárskeho priemyslu a závodov na stavebné hmoty.

Roku 1937 prírastok obyvateľstva na Slovensku činí 8,6 %, v Čechách 3,2, ale priemerný zárobok bol na Slovensku o 20 % nižší ako v Čechách. V týchto rokoch klesol počet nezamestnaných v ČSR proti roku 1934 z 800 000 na 677 900 v zimných mesiacoch a zo 600 000 na 418 000 v letných mesiacoch. Nezamestnanosť na Slovensku však vysoko presahovala nezamestnanosť v Čechách.

V prvých rokoch druhej svetovej vojny sa vojnová konjunktúra na Slovensku prejavila rastom zamestnanosti v priemysle. Roku 1937 bolo v priemysle zamestnaných 114 000 ľudí, roku 1944 174 000; roku 1942 bolo na Slovensku 50 000 nezamestnaných a 100 000 ľudí pracovalo v Nemecku. No už v nasledujúcom roku — 1943 sa prejavili dôsledky inflácie.

Po vojne roku 1945 v porovnaní s rokom 1943 bola priemyselná kapacita 45 %, čo bol dôsledok vojnových škôd, ktoré sa prejavili na Slovensku citeľnejšie ako v Čechách.

Roku 1948 pribudlo na Slovensku 24 000 pracovných miest v podnikoch prenesených z pohraničia a 21 000 v novopostavených podnikoch.

V prvej päťročnici (1948—1953) vzrástol priemysel o 128 % a poľnohospodárstvo o 17 %.

Roku 1970 celková priemyselná výroba vzrástla na Slovensku proti roku 1937 sedemkrát. Podľa údajov z roku 1961 príslušnosť obyvateľov Slovenska k jednotlivým hospodárskym odvetviám bola nasledovná: 25,5 % pracovalo v priemysle, 27,0 % v poľnohospodárstve, 12,2 % v stavebníctve, 7,2 % v doprave, 4,7 % v obchode a verejnom stravovaní, v ostatných odvetviach 11,0 %, ekonomicky neaktívnych s vlastným zdrojom obživy bolo 12,4 % obyvateľov.

SÚPIS HLAVNÝCH PRIEMYSELNÝCH CENTIER, JEDNOTLIVÝCH DRUHOV PODNIKOV A ROBOTNÍCKYCH KOLÓNII V 19. A ZAČIATKOM 20. STOROČIA

Zoznam si nerobí nárok na úplnosť, čo nemohlo byť ani cieľom práce nášho druhu. Údaje sme sústredili z dostupných demografických a historických prác, akými sú monografie jednotlivých miest, Súpis pamiatok na Slovensku, ďalej súborné dielo Slovensko 3. — Lud I., ako aj práca E. Stodolu: Prelom. Hlavným cieľom súpisu je uľahčiť orientáciu pri hľadaní údajov vzťahujúcich sa na vznik priemyslu a robotníckych kolónií, ako aj ozrejmiť možnosť zárobkov v jednotlivých oblastiach mimo poľnohospodárskej práce. Ďalej majú podnietiť záujem o sústreďovanie písomných, fotografických, kresbových

i trojrozmerných dokladov viažúcich sa na bývanie, na pracovné prostredie a na kultúru robotníkov. Zoznam sme sa usilovali tak zostaviť, aby vynikla lokalita, v ktorej jednotlivé druhy priemyslu existovali, doba ich vzniku (ev. i zániku, čo sa nám nepodarilo vždy zistiť), ďalej počet zamestnancov, druh kapitálu zúčastňujúceho sa na výstavbe priemyslu a bytov a konečne byty a rôzne zariadenia. Sme presvedčení, že ďalšia systematická práca širšieho okruhu záujemcov tento neúplný zoznam, ktorého hlavným cieľom je podnietiť záujem o problematiku, podstatne rozšíri a spresní.

Lokalita	Druh priemyslu	Rok vzniku	Rok zániku	Kapitál	Počet zamest.	Byty, zariad.	
1	2	3	4	5	6	7	
Ban. Bystrica	mediarsky závod	19. st.					
	nábytok Thonet	1874	1921	cudzí			
	súkenky	1890	1924	domáci	140		
	plechy	1909					
	bryndziareň						
	elektrárne						
	liehovary 2						
	mlyny						
	strojárne						
	stavebný podnik						
Ban. Štiavnica	tehelne						
	zápalkáreň						
	pradiareň	1759			ženy		
	výroba fajok	—1800					
	kamenina	—1830					
	ocel. laná	—1850					
	drevo	—1850					
	tabak	1850					
	labor. prístroje	1850					
	hmedé uhlie	—1880					
Banské Bobota Bratislava	papiereň	1867—71					
	asfalt (prv decht)	1696					
	strojárne	1831					
	kefy	1832—88			800		
	mydlo	1832					
	pečiváreň	1843					
	tabak	1848			500—1000		
	plynáreň	1856					
	vinárske závody	1863					
	mäsiarske závody	1866					
	papiereň	1867			100	byty	
	patrónka	1870			900—500		
	mlyny	1870					
	stavebníctvo	1872					
	dynamitka	1875			cudzí	70—3000	byty
	vodáreň (1543)	1883—6					
	textilka Klinger	1888			cudzí	1000	byty
káblovka	1895			cudzí	100—200	byty	
Apolka	1895			cudzí	175		
Stollwerk	1895			cudzí	300—1800	byty	
mestská doprava	1895			cudzí			

Lokalita	Druh priemyslu	Rok vzniku	Rok zániku	Kapitál	Počet zamest.	Byty zariad.
1	2	3	4	5	6	7
Petržalka	smaltovaný riad	1899				
	Matadorka	1900			300	
Bratislava	cvernovka	1901		cudzí	700—900	byty
	elektro-Siemens	1901		cudzí	120—500	šport škol
	Danubijska	1907		cudzí	600	ihriská
	optika	1908				
	koža	1910				
	prístav. stroje	1916				
	oceliareň	1921				
	zliev. bronzu	1918				
	meracie prístroje	1918				
	Dunajplavba	1918			600—850	
Bytča	zápalkáreň	1880				
Čadec	tkáčovňa	1924				
Dol. Hámre	kov-Sandrik	1895				byty
Dev. N. Ves	vápenka	1899			spolu	
	tehelňa	1899			350	
Drieňovec	kam. uhlie	1893		cudzí		
Drnava	huta	1821				
Gelnica	žel. bane	1872	1929		18 000	byty
Handlová	hned. uhlie	—1880			20	
Harmanec	papier	1879			150	byty
Helmanovce	žel. bane	1872	1929			
Hlohovec	nábytok	1890	1929			
Hnúšťa-Likier	železiareň	—1890				
Hronec	hámor	1873				
Chyžná Voda	železiareň	1873	1929			
Ilava	píla	1897		cudzí	120	
Jakubová	hámre	1872				
Javorina	papiereň	1876—80	1929			
Jedl. Kostofany	hmedé uhlie	—1880			60	
Kežmarok	pradiareň	1867—71				
	tkáčovňa	—1890	1924			
Košice	kamenina	pol.				
	klince	19. st.				
	súkenky 2					
	hámor					
	výroba hrac. karát					
	likérka					
	octáreň					
	cukrovar					
	papiereň	1867—80				
	nábytok	1874—80	1921			
	strojáreň	—1898	1921			
Krompachy	železo	1895	1921	cudzí		byty
Ladce	cementáreň	1889			1000	byty
Led. Rovne	skláreň	—1895		cudzí	570	byty
Lipt. Mikuláš	garbiarne	1880			500	
	textil-Klinger	1890		cudzí		
	kožušníctvo					
	mlyny					
	bryndziareň					
	rafinéria					
	likérka					
	glejáreň					
	elektráreň					
Lučenec	mlyny	1867—80				

Lokalita	Druh priemyslu	Rok vzniku	Rok zániku	Kapitál	Počet zamest.	Byty zariad.
1	2	3	4	5	6	7
	súkenka	1867-71				
	elektráreň	1895				
	strojárne	-1898	1921			
	smlatovňa	-1890	1929		2500	
	píly					
	liehovar					
	octáreň					
	kachliareň					
Lubietová	hámor	1872	1929(?)			
Martin	pivovar	1893		domáci		
	nábytok	1895		domáci		
	celulóžka			domáci		
Niž. Komárnik	zápalkáreň	-1880				
Orava	uhlie	-1893		cudzí		
Partizánske	obuv	-1935				byty
Podbrezová	železiarne	-1898	1924	obmedzene		byty
Pohorelá	hámor	-1867	1921			byty
	železiareň	-1872	1929			byty
Pohr. Ruskov	cukrovar	1893		cudzí		byty
Poniky	vysoká pec	1732	1870			
	hámor	1872	1929(?)			
	píla	1885				
Poprad	papiereň	1692, 1898				
	strojárne	1881				
	textilka					
	pivovar					
	škrobáreň					
	tehelňa					
	vagónka	1918				
Prakovce	železiarne	1867-73	1921	obmedzene		
Prešov	mlyny	1867-80				
Rožňava	elektráreň	-1895		cudzí		
	nábytok	-1890	1929			
Ružomberok	pivovar	pol.	2. pol.			
	m. papiereň	19. stor.	19. st.			
	mlyny					
	tehelne					
	medený hámor					
	pálenica					
	antimonová huta					
	mlyn na papier					
	drevovina a lepenka	1883				
	hnedá drevovina	1887				
	veľká celulóžka	1899				byty
	textilka Rybárpole	1890-95		cudzí	1200	byty
	zápalkáreň	1890				
	parná tehelňa	1897				
	zlieváreň Rybárpole	1900				
	nová papiereň	1906				
	bryndziarne					byty
	píly parné					
	octáreň					
	borovičkáreň					
	dubáreň					
	kníhtlačiareň	1888	(Salva)			
Sabinov	papiereň	-1890	1929			
Senica	umelý hodváb	-1930			700	
Slavošovce	papiereň	1870		cudzí		byty
Slovinky	železiareň	-1890	1929			

Lokalita	Druh priemyslu	Rok vzniku	Rok zániku	Kapitál	Počet zamest.	Byty zariad.
1	2	3	4	5	6	7
Stará Halič	súkenka	-1861				
Stratená	hámre	1872	1929			
Svit	umelý hodváb	1921-4				byty
Tisovec	papiereň	1867-80			25	
	hámre	1872	1921	obmedzené		byty
	magnezitka	-1893		cudzí		byty
Topoľčany	pivovar	1899		cudzí		
Továrniky	cukrovar	1870				
Trenč. Teplá	cukrovar	1899		cudzí		byty
Trnava	hutnícky závod	1830?	(Coburg)			
	strojáreň	1858				
	octáreň	1858				
	cukrovar	1869			120-1600	
	sladovňa	1873				
	papiereň Dechtice	1875				
	píla	-1880				
	pálenice	1888	(Kátlovce, D. Krupá)			
	chem. továreň	1883	(Smole- nice)		275	
	plynáreň	-1890				
	elektráreň	-1890			100	
Trnava	železnica	899-1900				
	Figaro	1907		cudzí	400	
	parný mlyn	1918				
	Coburg	1938				
Uhrovec	skláreň	1880			500	
	nábytok Thonet	1865	1921	cudzí		
	palice	-1880				
Veľ. Folkmár	žel. bane	1899		cudzí		
Veľ. Krtíš	hnedé uhlie	-1898				
Záhor. Ves	cukrovar	1870				
Zvolen	nábytok	1874-80	1921			
	plecháreň	1872	1921			
	octáreň					
	liehovar					
	likérka					
	výroba fajok					
	železnice	-1890				
	píla					
Žakarovce	žel. bane	1872	1929	cudzí		byty
Žilina	textilka	1889		cudzí		byty
	mlyn	1883		slov.		
	elektro	1898				
	celulóžka	1906		slov.	500	byty

Резюме

В конце 19 в., а в некоторых местах Словакии уже и раньше, возросло количество областей, в которых жизненная среда формировалась на основе «цивилизма» городской культуры и рабочих поселков. Целью работы было показать, каким образом более чем столетний симбиоз жизни рабочих, крестьян и мелких ремесленников воздействовал на формирование в Словакии народной культуры. При выборе образцов, на которых проводилось наблюдение, автор исходила из состояния развития и из видов промышленного производства в 19-ом и в начале 20-ого века. В связи с этим автор основывалась на тех областях, в которых труд в домашних условиях как способ раннекапиталистического предпринимательства сохранился вплоть до начала 20-ого века; внимание обращалось также на области, в которых местная промышленность развилась на основе ремесла или же на основе традиционного горного промысла или кузнечного дела. В работе разбираются последствия осцилляции труда в промышленности и в сельском хозяйстве для местной культуры. Сделана попытка провести наблюдение за влиянием, которое оказали на местную культуру переселенцы, работавшие в заграничной промышленности и вернувшиеся в родные места. На конец, рассматривается проблематика жизненной среды также тех рабочих поселков и кварталов, которые возникли в связи с основанием промышленных предприятий.

Основываясь на исторических документах и на этнографическом анализе народной культуры (причем основное внимание обращается на жилища, одежду и на возникновение новых норм вкуса), автор констатирует, что, начиная со второй половины 19-ого века, старым и более новым промышленным центрам становится присуща строгость вкусов. Эти тенденции автор связывает с рационализацией жизни рабочих семей. Малые заработки и высокие цены предметов широкого потребления заставляли рабочие семьи покупать только то, что было необходимо для жизни. В связи с этим красивым считалось то, что было жизненно необходимо. В период кризисов и безработицы эта тенденция вытекала из нищеты. Интернациональность промышленного капитала и рынка сбыта, а также интернациональность рабочего

движения вели к тому, что рационализированные, необходимые для жизни готовые товары все более приобретали характер универсальной функциональности.

Для Словакии, в связи со специфическим характером здешнего капитализма, было типично то, что в количественном отношении над семьями рабочих, проживающих в колониях и в городах, преобладали семьи, члены которых ежедневно, еженедельно или же сезонно уходили на заработки. Эти семьи продолжали жить в родительских домах и в деревнях, им принадлежали небольшие хозяйства. В связи с этим и нормы вкуса этих трудящихся сначала были связаны с домашней традиционной средой. Лишь постепенно в жизни их семей происходили изменения, которые характеризовались биполярностью старой и новой производственной среды, что вело к возникновению и сосуществованию одновременно двух норм вкуса. Те, которые уходили на заработки на промышленные предприятия, становились посредниками новых технических достижений (строительных материалов, конструкций, машин и т. д.) и тенденций в развитии вкуса, связанных с новой целесообразностью, которая была уже известна в городах и в рабочих поселках. С другой стороны, постоянный контакт с природой, существовавший благодаря жизни в деревне и работе в сельском хозяйстве, а также домашние традиции были теми катализаторами, которые в Словакии не позволили нивелировать культуру более широких народных масс в той мере, в какой это происходило в конце века в промышленных западноевропейских странах. На основе этих фактов автор в заключении приходит к выводу, что характер культуры широких слоев населения в Словакии за последние сто пятьдесят лет определялся не только культурой крестьян и ремесленников, как это было принято утверждать ранее, но также жизнью и культурой рабочих. В области вкуса и создания жизненной среды это означает, с одной стороны, стремление домашних традиций преодолеть рационализм и новую целесообразность, с другой стороны, стремление преобразовать наступающую универсальность и функциональность в духе отечественных традиций.

PROBLEME DES LEBENSMILIEUS DER ARBEITER IN DER SLOWAKEI IN FRÜHEREN ZEITEN

Zusammenfassung

Am Ende des 19. Jh. und stellenweise auch schon früher mehrten sich in der Slowakei die Gebiete, in denen sich das Leben und die Umwelt der Bewohner auf der Basis der städtischen Kultur und der Arbeitersiedlungen gestaltete. Die Autorin der Studie stellte sich die Aufgabe zu zeigen, wie sich das länger als hundert Jahre dauernde Zusammenleben von Arbeitern, Bauern und Kleinhandwerkern auf die Formung der Volkskultur in der Slowakei ausgewirkt hat. Bei der Auswahl von Musterbeispielen, an denen sie ihre Untersuchungen vornahm, ging die Autorin vom Zustand und den Formen der industriellen Produktion im 19. und zu Beginn des 20. Jh. aus. Sie beruft sich dabei besonders auf Gebiete, in denen die Heimarbeit als Form des frühkapitalistischen Unternehmertums bis zum Anfang des 20. Jh. fort dauerte und beachtet auch Gegenden, wo sich die örtliche Industrie aus dem Handwerk oder aus dem traditionellen Bergbau und dem Hammerhüttenwesen entwickelte. Weiter beschäftigt sie sich mit den Folgen der Oszillation der Arbeiter zwischen der Industrie und der Landwirtschaft und mit dem Einfluß dieser Erscheinung auf die örtliche Kultur. Sie versucht auch den Einfluß der Auswanderer auf die lokale Kultur nach ihrer Heimkehr von der Arbeit in ausländischen Industriebetrieben zu ermitteln. Abschließend untersucht die Autorin auch das Leben und die Umwelt in solchen Siedlungen und Wohnvierteln, die anschließend an die Gründung von Industriebetrieben als Arbeiterkolonien erbaut wurden.

Auf Grund historischer Belege und einer ethnographischen Analyse der slowakischen Volkskultur, wobei hauptsächlich die Wohnkultur, die Kleidung und das Entstehen neuer Geschmacksrichtungen in Betracht gezogen wurden, konstatiert die Autorin, daß von der zweiten Hälfte des 19. Jh. an eine gewisse Geschmacksschroffheit sowohl für ältere als auch für jüngere Industriezentren charakteristisch zu werden beginnt. Diese Tendenzen werden mit dem Rationalismus des Lebens der Arbeiterfamilien begründet. Die niedrigen Löhne bei den hohen Preisen der Verbrauchsgüter zwangen die Arbeiterfamilien dazu, das zum Leben Notwendige wohlüberlegt einzukaufen. Infolgedessen galt als schön, was zum Leben notwendig

war. In Krisenzeiten und bei Arbeitslosigkeit steigerte sich diese Tendenz bis zur Kargheit. Der internationale Charakter des Unternehmerkapitals und der Marktwirtschaft, aber auch die Internationalität der Arbeiterbewegung hatten zur Folge, daß die industriell erzeugten Verbrauchsgüter, die der Befriedigung der rationalisierten Lebensbedürfnisse dienten, immer mehr das Gepräge einer universellen Funktionalität annahmen.

Infolge der spezifischen Entwicklung des Kapitalismus in der Slowakei hatten die Arbeiter aus den Dörfern, die täglich, wöchentlich oder saisonmäßig zur Arbeit reisten, das Übergewicht über die Arbeiterfamilien, die in Arbeiterkolonien und in den Städten wohnten. Die Arbeiter aus den Dörfern blieben auch weiter in ihrem Elternhause und in ihrer Heimatgemeinde wohnen, denn sie besaßen hier meist eine kleine Wirtschaft. Aus diesem Grunde waren die Geschmacksnormen dieser Arbeiter anfangs an die traditionelle heimische Umwelt gebunden. Nur allmählich traten in ihrem Leben und im Leben ihrer Familien Veränderungen ein, die durch die Bipolarität des früheren und jetzigen Arbeitsmilieus hervorgerufen wurden und die schließlich in die Existenz zweier, nebeneinander bestehender Geschmacksnormen mündeten. Die Menschen, die in der Industrie arbeiteten, wurden mit der Zeit zu Vermittlern neuer technischer Errungenschaften (neuer Baumaterialien, Konstruktionen, Maschinen, Geräte). Sie vermittelten den Dorfbewohnern auch neue Geschmacksrichtungen, verbunden mit der neuen Zweckmäßigkeit, die sie in den Städten und Arbeitersiedlungen kennen gelernt hatten. Auf der anderen Seite wiederum wirkte der ständige Kontakt mit der Natur, bedingt durch das Wohnen im Dorf und durch die Arbeit in der Landwirtschaft, sowie die heimischen Traditionen wie Katalysatoren. Sie verhinderten in der Slowakei eine derart umfassende Nivellisierung der Kultur breiter Volksschichten, wie sie in den westeuropäischen Industrieländern um die Jahrhundertwende stattfand.

Auf Grund dieser Tatsachen kann die Autorin am Schluß ihrer Studie feststellen, daß der Charakter der Kultur breiter Volksschichten in der

Slowakei in den vergangenen 150 Jahren keinesfalls nur von der Kultur der Bauern und Handwerker geprägt wurde, wie man dies oft behauptet hat, sondern auch vom Leben und der Kultur der Arbeiter. Im Geschmack und bei der Gestaltung der Lebensumwelt äußerte sich dies einer-

seits im Streben danach, die heimischen Traditionen durch Rationalismus und neue Zweckmäßigkeit zu überwinden, andererseits im Wunsch, den einsetzenden Universalismus und die beginnende Funktionalität durch das heimische traditionelle Empfinden umzugestalten.

СЛОВАЦКАЯ ЭТНОГРАФИЯ

Журнал Словацкой Академии Наук

Год издания 24, 1976, №1

Издается четыре раза в год

«ВЕДА», издательство Словацкой Академии Наук

Редакторы Д-р Божена Филова и Павол Стано

Адрес редакции: 884 16 Братислава, Клеменсова 19

SLOWAKISCHE VOLKSKUNDE

Zeitschrift der Slowakischen Akademie der Wissenschaften

Jahrgang 24, 1976, Nr. 1. Erscheint viermal im Jahre

Herausgegeben vom VEDA, Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften

Redakteure PhDr. Božena Filová und Pavol Stano

Redaktion: 884 16 Bratislava, Klemensova 19

SLOVAK ETHNOGRAPHY

Journal of the Slovak Academy of Sciences

Volume 24, 1976, No. 1

Published quarterly by VEDA, the Publishing House of the Slovak Academy of Sciences

Managing Editors PhDr. Božena Filová and Pavol Stano

Editor: 884 16 Bratislava, Klemensova 19, Czechoslovakia

L'ETHNOGRAPHIE SLOVAQUE

Revue de l'Académie slovaque des sciences

Anné 24, 1976, No. 1. Parait quarte fois par an
Éditions de VEDA, maison d'édition de l'Académie slovaque des sciences

Rédacteurs: PhDr. Božena Filová et Pavol Stano
Rédaction: 884 16 Bratislava, Klemensova 19

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS

Časopis Slovenskej akadémie vied

Ročník 24, 1976, číslo 1 — Vychádza štyri razy do roka

Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavná redaktorka PhDr. Božena Filová

Výkonný redaktor Pavol Stano

Výtvarná redaktorka Viera Miková

Redakčná rada: Prof. dr. Rudolf Bednárík, dr.

Soňa Burlasová, dr. Emília Horváthová, dr. Soňa

Kovačevičová, dr. Milan Lesčák, dr. Michal Mar-

kuš, doc. dr. Ján Michálek, dr. Ján Mjartan, doc.

dr. Štefan Mruškovič, dr. Viera Nosálová, doc.

dr. Ján Podolák, dr. Antonín Robek.

Redakcia: 884 16 Bratislava, Klemensova 19

Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin

Jednotlivé číslo Kčs 20,—; celoročné predplatné Kčs 80,—

Výmer SÚTI č. 8/6

Rozširuje Poštová novinová služba, objednávky vrátane do zahraničia a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, Gottwaldovo nám. 48/VII, 884 19 Bratislava. Možno objednať aj na každej pošte alebo u doručovateľa.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1976

Distributed in the socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia. Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS, N. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, Amsterdam, Netherlands.